

‘Deze hertaling van Max Havelaar ademt volledig de geest van het oorspronkelijke boek. Zo zou Multatuli hebben geschreven als hij nu had geleefd.’

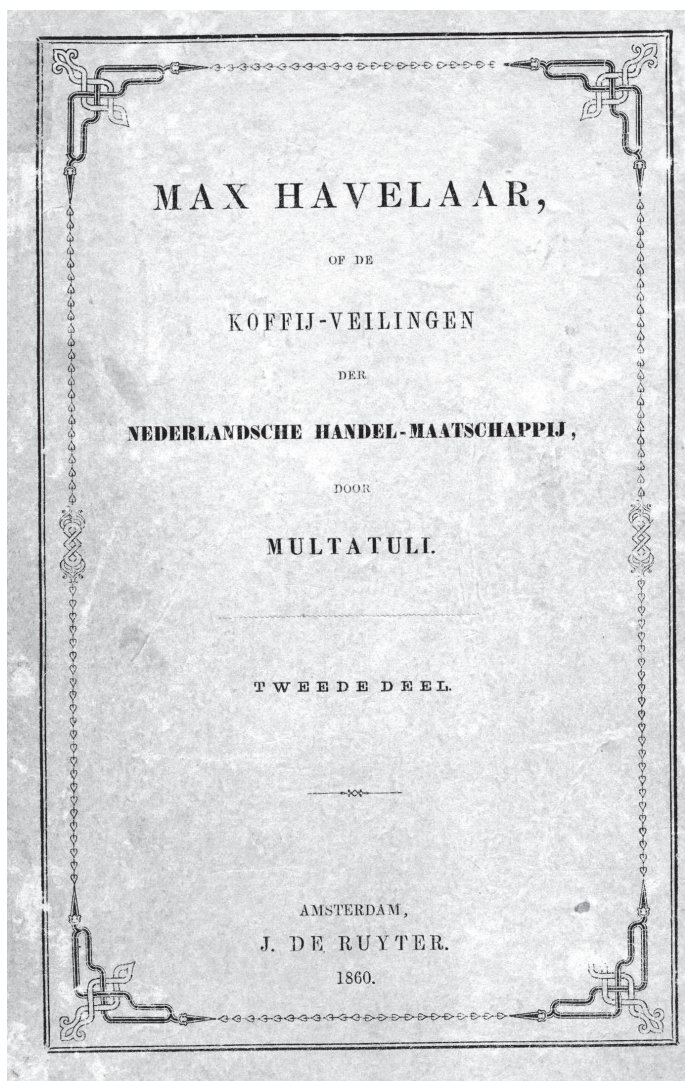
Dik van der Meulen, auteur van de biografie *Multatuli, leven en werken van Eduard Douwes Dekker* (2002),
winnaar van de AKO-literatuurprijs 2003

‘Met deze hertaling is de belangrijkste en meest klassieke roman uit de Nederlandse literatuur toegankelijker gemaakt voor een breed publiek. Nu kan in 2010 werkelijk niemand meer ontkomen aan het vieren van het 150-jarig bestaan van de Max Havelaar!’

Jos van Waterschoot, conservator Multatuli Museum
1987–2009

‘Zelfs de meest brave leerling haakte in de originele versie af bij de vele overpeinzingen van Max Havelaar en de uitweidingen van die rare Droogstoppel. Maar deze hertaalde Max Havelaar is een eigentijdse, grappige, spannende en lekker leesbare roman – ook voor scholieren.’

Bernadette van Hoorn, docent Nederlands
Sint Vituscollege Bussum

Omslag van de eerste druk van *Max Havelaar*, mei 1860.
Het boek verscheen in twee banden.

MAX HAVELAAR

OF DE KOFFIEVEILINGEN
VAN DE NEDERLANDSE HANDELMAATSCHAPPIJ

door

MULTATULI

hertaald en bewerkt door

Gijsbert van Es

Max Havelaar is in 2010 verschenen bij NRC Boeken. Deze editie is hertaald en bewerkt door Gijsbert van Es, gebruikmakend van de door Multatuli herziene editie uit 1875, die hij in 1881 heeft gewijzigd en aangevuld. (De passage op pagina 237/238, de vragen van Frits aan dominee Wawelaar, stamt uit de editie van 1860.)

Eerste druk 2010
Twaalfde druk 2016

© Gijsbert van Es 2013

Alle rechten voorbehouden
Eindredactie Mirthe Berentsen en Nico Klein
Ontwerp omslag en binnenwerk Sander Pinkse Boekproductie

NUR 301
ISBN 978 90 468 1356 0

www.nrc.nl
www.nrcboeken.nl
www.nieuwamsterdam.nl/gijsbertvanes

BIJ DEZE HERTALING EN BEWERKING

Multatuli's roman *Max Havelaar* (1860) is het allerbeste literaire werk dat ooit in de Nederlandse taal is geschreven. Allerbeste? Waarom zou *Max Havelaar* beter zijn dan *Sara Burgerhart* (1782) of *Turks fruit* (1969)? Elk tijdvak brengt immers z'n eigen literaire hoogtepunten voort, als spiegel van de tijd waarin ze zijn geschreven.

Toch valt er veel voor te zeggen *Max Havelaar* apart op een voetstuk te plaatsen. In ieder geval hebben 1500 schrijvers van Nederland, verenigd in de deftige Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, dat in het jaar 2002 gedaan. Bij een enquête haalde Multatuli's *Max Havelaar* de allereerste plaats, vóór *Van den Vos Reynaerde* (13e eeuw) op nummer twee en Reve's *De Avonden* (1947) op plek drie. Veelbetekenend is bovendien dat in de Canon van Nederlandse geschiedenis, die voorschrijft wat kinderen op school aan 'vaderlands' historische kennis moeten meekrijgen, slechts één roman staat: *Max Havelaar, of de koffij-veilingen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*.

Het boek dat de lezer hier in handen heeft, is een hertaling en bewerking van de oorspronkelijke *Max Havelaar*, die ik heb gemaakt met een vast omlijnde doelgroep voor ogen: leerlingen in de hoogste klassen van havo en vwo, die 'lezen voor hun lijst', als onderdeel van hun school- en eindexamen. Breder bezien hoop ik dat dit boek nu in han-

den komt van iedereen die *Max Havelaar* kent als literair monument maar zelf nooit de tijd heeft genomen, of het geduld heeft opgebracht, het uit te lezen.

De eerste druk van deze bewerkte editie verscheen begin 2010, ter gelegenheid van de honderdvijftigste verjaardag van *Max Havelaar*. Sindsdien heb ik regelmatig contact gehad met leerlingen en leraren Nederlands, die mijn her-taling niet alleen hebben gelezen maar ook actief ermee aan de slag zijn gegaan. Heel wat lesuren Nederlands zijn aan deze editie gewijd, inclusief proefwerken en werks-tuk-ken. Er zijn vergelijkingen gemaakt met Multatuli's oorspronkelijke tekst, er zijn discussies gevoerd over de actuele waarde van deze klassieker. Weinig boeken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis hebben de afgelopen jaren zo veel aandacht gekregen als juist deze anderhalve eeuw oude roman.

‘JA, IK ZAL GELEZEN WORDEN’

De schrijver Eduard Douwes Dekker (1820–1887), pseudoniem: Multatuli, is een vat vol tegenstrijdigheden, een man van dubbele bodems. ‘Het is geen roman, ’t is een aanklacht!’, schreef hij zelf, toen hij in 1860 complimenten kreeg voor zijn ‘mooie boek’. Zeker, hij wás een groot schrijver en natuurlijk is *Max Havelaar* een roman. Maar wee degene die ‘Dek’ (een van zijn koosnamen) betitelde als een mooischrijver. Met zijn kunstenaarschap wilde hij hogere doelen dienen – opkomen voor onderdrukten, politieke invloed uitoefenen, wereldverbeteraar zijn, en ja, dat ook: rijk worden.

‘Ja, ik zal gelezen worden’, roept Multatuli in het vlam-mende slot van *Max Havelaar*. Het doel heiligt de midde-len – de literaire taal is een middel om het doel te bereiken, géén doel op zichzelf.

Deze opvatting heeft mij de moed gegeven Multatuli's

meesterwerk in modern Nederlands te herschrijven en te bewerken. Hoewel, ik moet eerlijk zijn: vooraf besepte ik helemaal niet dat ik me schuldig zou maken aan heiligschennis door *Max Havelaar* in een nieuwe jas te steken. Dat heb ik geweten... Schrijvers van naam en faam hebben me verketterd. Ik had met mijn kleine vingertjes van dit grootse kunstwerk moeten afblijven! En als het dan zo nodig gemoderniseerd moest worden, dan had een literaire zwaargewicht dit moeten doen – en niet zomaar een journalist, zoals ik.

Multatuli-kenner prof. Hans van den Bergh (1932–2011) noemde ‘mijn Max’ een versie ‘voor kleuters’, en: ‘net zo erg als de Nachtwacht op een koektrommel’. Ik had de roman iets korter gemaakt (overigens vooral door de lange reeks voetnoten weg te laten die Multatuli in een latere editie aan zijn boek had toegevoegd), ik had zelfs aan een enkel gedicht in de roman zitten morrelen en ik had woorden veranderd in zinnen die weliswaar wat ouderwets klonken maar die wel begrijpelijk waren en een mooi ‘Multatuli-aans’ ritme hadden. Van Multatuli’s formulering ‘Goed, goed, alles goed’, bijvoorbeeld, had ik ‘Goed, goed, allemaal goed’ gemaakt – bah!

Tot op zekere hoogte kan ik de kritiek wel begrijpen. Er zijn mensen die de oorspronkelijke *Max Havelaar* zo ongeveer uit hun hoofd kunnen voordragen. In hun oren krast en kraakt het moderne Nederlands dat ik ervan heb gemaakt.

Het zou een interessant (profiel-)werkstuk kunnen opleveren de recensies over mijn bewerking te analyseren en de argumenten vóór en tegen te ordenen. Hierbij mag een speciale editie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn*, verschenen in mei 2010, niet ontbreken. Maar liefst vijf deskundigen vellen hierin een oordeel over mijn hertaling: twee negatief, twee positief en één neutraal. Vergeef me dat

ik hier een instemmend citaat laat volgen, van dr. Annemarie Kets, een van de grote Multatuli-kenners onder de academische Neerlandici: 'Dankzij Van Es' pioniersarbeid komen minder ervaren lezers nu ook in aanraking met het onbetwiste hoogtepunt in de Nederlandse geschiedenis en literatuur.'

EEN TRADITIE IN CONTROVERSES

Het past overigens helemaal in de traditie van *Max Havelaar* dat er controverse heerst rondom dit boek. Al bij z'n verschijning in 1860 brak die uit. Multatuli had zijn manuscript in handen gegeven van de toen zeer invloedrijke schrijver Jacob van Lennep (1802–1868). Die zorgde ervoor dat het boek in enigszins gekuiste vorm verscheen. (Diverse namen en plaatsnamen had hij verdoezeld om het realiteitsgehalte van de roman terug te dringen.) Hij had er een dure uitgave van laten maken en verhinderd dat er een goedkope editie zou komen. Van Lennep vreesde oproer wanneer *Max Havelaar* tot de armere lagen van de samenleving zou doordringen.

Multatuli reageerde eerst apetrots dat zijn boek in druk was verschenen, maar al spoedig werd hem duidelijk dat het met de verkoopcijfers zo'n vaart niet zou lopen. Toen eiste hij alsnog een goedkope 'volkseditie'. Die kwam er pas zo'n vijftien jaar later. Multatuli bleek namelijk schriftelijk afstand te hebben gedaan van zijn auteursrecht. Pas na veel getouwtrek kon hij weer beschikken over zijn eigen manuscript.

Met een beetje fantasie valt hier een parallel te trekken met de controverse rondom mijn moderne *Havelaar*-editie. Was in 1860 de prijs van het boek een barrière voor brede verspreiding, anderhalve eeuw later is het de verouderde taal die verhindert dat 'gewone mensen' (scholieren) kennisnemen van dit meesterwerk.

De prijs verlagen? Nee!, riep de elite van 1860.

De drempel van de taal verlagen? Nee, klonk het – even elitair – in 2010 en de jaren daarna.

Alle critici dank ik hartelijk. Ook hun afkeurende besprekingen hebben er vast toe bijgedragen dat deze hertaling de weg naar een breed publiek heeft gevonden. Deze lezers bied ik, tot slot, nog een handreiking. Op www.gijsbertvanes.nl/maxhavelaar heb ik een reeks hyperlinks verzameld naar achtergronden bij het boek.

Gijsbert van Es

> Op www.multatuli-museum.nl: achtergronden over Multatuli en *Max Havelaar*, met name handig voor scholieren en studenten.

MULTATULI EN MAX HAVELAAR

Zijn schrijversnaam zegt het al: Multatuli, Latijn voor: ik heb veel gedragen.

Eduard Douwes Dekker (1820–1887) was niet zomaar een schrijver. *Max Havelaar*, zijn eerste boek, was meteen een meesterwerk. Maar vooral was het een wanhoopskreet. ‘Het is geen roman, ’t is een aanklacht!’, schreeuwde hij uit in de winter van 1860. Een aanklacht tegen wie of wat?

Straks antwoord, eerst dit. Eduard Douwes Dekker was de zoon van een Amsterdamse kapitein. Het schip van zijn vader bracht hem in 1839 in Nederlands-Indië (nu Indonesië). Hij maakte er carrière: van eenvoudig ambtenaar tot assistent-resident (hoogste bestuurder) in het district Lebak op het eiland Java.

In Nederland, het ‘moederland’, heerste grote tevredenheid over het bezit van deze verre kolonie. Via een staatsbedrijf, de Nederlandse Handelmaatschappij, stroomden tropische producten als koffie en specerijen Nederland binnen. De handel bloeide, de schatkisten van kooplieden en de Staat stroomden vol.

De arme Indische boeren deelden niet mee in deze enorme winsten. Ze zuchtten onder het Cultuurstelsel: een systeem waarbij zij als belasting een deel van hun oogst moesten afstaan aan de Nederlanders, zonder hiervoor een cent betaald te krijgen. Nederlandse ambtenaren en de re-

gerende Indische vorstenfamilies daarentegen kregen wel een aandeel in de winst: de zogeheten cultuurprocenten.

De bevolking van Nederlands-Indië was knecht van twee meesters. Men moest gehoorzamen aan de Nederlandse ambtenaren en aan de eigen adellijke heersers. Eduard Douwes Dekker was tussen januari en april 1856 de hoogste Nederlander in Lebak. Het was een arme streek, met weinig oogst en dus weinig opbrengst voor Nederland en weinig inkomsten voor de Nederlandse ambtenaren en Indische vorsten. De Adipati (regent) van Lebak wist niettemin goed voor zichzelf te zorgen. Hij liet arme boeren voor hem werken zonder hen te betalen. Het heette: herendiensten — maar het was een vorm van slavernij. En dat niet alleen. Hij liet buffels stelen en slachten: de trekdieren die de boeren op hun akkers gebruikten.

Eduard Douwes Dekker probeerde een einde te maken aan dit uitbuiten en afpersen van de bevolking. Maar zijn ambtelijke bazen steunden hem niet. Noch de resident van de provincie Bantam (waarvan Lebak een deel was), noch de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië wilde optreden tegen de illegale praktijken van de vorst die naast Douwes Dekker regeerde.

Ambtenaar Douwes Dekker nam ontslag uit overheidsdienst. Hij keerde terug naar Nederland, waar hij lid van de Tweede Kamer probeerde te worden. Vanuit die positie hoopte hij 'het arme volk van Indië' te kunnen helpen. Dit plan mislukte. Ruim twee jaar lang leefde hij zonder vaste inkomsten. Zijn vrouw Tine en hun kinderen Edu en Nonni kon hij niet onderhouden; zij kregen geld via een zus van Tine die met een rijke man was getrouwd.

Dan volgen enkele heftige weken in het najaar van 1859. Tine bezoekt Eduard, die op een zolderkamertje van een hotel in Brussel bivakkeert. Ze vertelt dat ze echtscheiding moet aanvragen; zo niet, dan zal ze de steun van haar

familie verliezen. Als uiting van wanhoop begint Douwes Dekker aan het schrijven van een boek dat hij binnen een maand voltooit. Moet een *bestseller* de oplossing brengen voor alle financiële nood? Het is niet Douwes Dekkers eerste gedachte. Hij wil vooral eerherstel, een hoge functie in Nederlands-Indië, schadevergoeding. Met een woedend boek hoopt hij de publieke opinie aan zijn kant te krijgen en zijn doel te bereiken.

In mei 1860 verschijnt het boek dat geen roman wil zijn en toch uitgroeit tot een literair kunstwerk van onschatbare historische waarde.

WIE IS WIE?

Max Havelaar, assistent-resident in Lebak, district van de provincie Bantam (West-Java). Eduard Douwes Dekker vervulde deze functie tussen januari en april 1856. Multatuli ('Ik heb veel gedragen'), de schrijversnaam van Douwes Dekker, gaf zijn romanfiguur Max Havelaar een sterk autobiografisch karakter.

Tine, echtgenote van Max Havelaar, moeder van Max jr.; gemodelleerd naar Douwes Dekkers vrouw, Everdine Huberte barones van Wijnbergen.

Batavus Droogstoppel, Amsterdamse koopman, 'makelaar in koffie, Lauriergracht N° 37'; getrouwd, zoon Frits, dochter Marie.

Sjaalman, spotnaam voor Havelaar, verzonnen door Droogstoppel. Het 'pak van Sjaalman', met zo'n tweehonderd artikelen, vormt de basis van de verhalen over Havelaar in Nederlands-Indië.

Ernest Stern, de schrijver van de verhalen uit Nederlands-Indië, zoon van een zakenrelatie van Droogstoppel in Hamburg, stagiair op Droogstoppe's makelaarskantoor.

De Adipati, (Maleis voor) de regent van Lebak, die in het boek bij zijn echte naam wordt genoemd: de adellijke heerser Karta Nata Negara, regent tussen 1837 en 1865.

Slijmering, resident van de provincie Bantam, waarvan Lebak een district is. Eduard Douwes Dekker had in 1856 een conflict met resident C.P. Brest van Kempen.

De gouverneur-generaal, de hoogste Nederlandse gezagsdrager in Nederlands-Indië. Ten tijde van Douwes Dekkers conflict was dit A.J. Duymaer van Twist.

Verbrugge, controleur, financieel toezichthouder en 'tweede man' naast Havelaar in Lebak. Echte naam: A.J. Langevelt van Hemert.

Duclari, commandant van het Nederlandse garnizoen in Rangkasbitung. Echte naam: P.A.A. Collard.

Vandamme, generaal, Nederlands bewindvoerder aan de westkust van Sumatra, met wie Havelaar (Douwes Dekker) een conflict heeft gehad. Echte naam: A.V. Michels.

Slotering, voormalig assistent-resident van Lebak, voorganger van Havelaar, van wie de weduwe nog op Havelaars erf woont. Echte naam: C.E.P. Carolus, die in november 1855 overleed.

Multatuli laat twee korte teksten voorafgaan aan zijn verhaal. De ene is een eerbetoon aan zijn vrouw Tine. Hij citeert uit een artikel dat hij had gelezen in een Belgische krant. De andere is een samenspraak tussen een rechter, een verdachte en een getuige. De schrijver wil ermee zeggen dat hij zichzelf ten onrechte veroordeeld voelt.

AAN DE
DIEPVEREERDE NAGEDACHTENIS VAN
EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WIJNBERGEN,
TROUWE ECHTGENOTE,
HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER,
EDELE VROUW

Vaak heb ik gehoord hoe dichtersvrouwen werden beklagd en ongetwijfeld is geen enkele kwaliteit er één te veel om deze moeilijke taak op waardige wijze te vervullen. De zeldzaamste combinatie van verdiensten is weinig meer dan strikt noodzakelijk en voldoet zelfs dan nog niet voor alledaags geluk. Altijd is de muze als derde aanwezig in uw vertrouwelijkste gesprekken. De dichter, hij is uw echtgenoot, u sluit hem in de armen, u verzorgt hem wanneer hij gekwetst door teleurstellingen van zijn werk bij u terugkeert. Of u ziet hem wegvliegen, zijn droombeeld achterna. Dit alles is normaal in het bestaan van een dichtersvrouw.

Zeker, maar ook is er het hoofdstuk van de beloningen, het uur van de lauwerkransen die hij in het zweet van zijn

genie heeft verdiend en die hij eerbiedig neerlegt aan de voeten van zijn wettig beminde vrouw, op de knieën van de Antigone die in deze wereld als gids dient voor deze 'dolende blinde'.

Want, vergis u niet: bijna alle kleinzonen van Homerus zijn min of meer blind op hun manier. Zij zien wat wij niet zien; hun blikken dringen hoger en dieper door dan de onze. Maar op hun alledaagse levenspad kunnen ze niet recht vooruit kijken. Ze zijn in staat over het kleinste kiezelsteentje te struikelen en hun neus te breken als ze zonder hulp hun weg moesten vervolgen door de valleien van proza waarin het leven zich afspeelt.

HENRY DE PÈNE

*Journalist**

* Op 10 oktober 1859 verschenen in de Belgische krant Le Nord (vertaald uit het Frans)

ONUITGEGEVEN TONEELSPEL

GERECHTSDIENAAR Mijnheer de rechter, daar is de man die Barbertje heeft vermoord.

RECHTER Die man moet hangen. Hoe heeft hij dat gedaan?

GERECHTSDIENAAR Hij heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

RECHTER Daaraan heeft hij zeer verkeerd gedaan. Hij moet hangen.

LOTHARIO Rechter, ik heb Barbertje niet vermoord! Ik heb haar voedsel en kleding gegeven en ik heb haar verzorgd. Er zijn getuigen die kunnen verklaren dat ik een goed mens ben, en geen moordenaar.

RECHTER Man, jij moet hangen! Je maakt je misdaad erger door je verwaandheid. Het is ongepast dat iemand die ergens van is beschuldigd zichzelf een goed mens noemt.

LOTHARIO Maar rechter, er zijn getuigen die het zullen bevestigen. En omdat ik nu ben beschuldigd van moord ...

RECHTER Jij moet hangen! Jij hebt Barbertje stukgesneden, ingezouten, en je bent ingenomen met jezelf... drie ernstige delicten! Wie ben jij, vrouwtje?

VROUWTJE Ik ben Barbertje.

LOTHARIO Goddank! Rechter, u ziet dat ik haar niet heb vermoord!

RECHTER Hm, ja, zo! Maar je hebt haar ook niet ingezouten?

BARBERTJE Nee rechter, hij heeft me niet ingezouten. Integendeel, hij heeft veel goeds voor mij gedaan. Hij is een edel mens!

LOTHARIO U hoort het, rechter, ze zegt dat ik een goed mens ben.

RECHTER Hm, ... het derde punt blijft dus staan. Gerechtsdienaar, voer die man weg, hij moet hangen. Hij is schuldig aan verwaandheid.

Max Havelaar
of de Koffij Plantingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij.
Eerste Hoofdstuk
Ik ben makelaar in koffij, en woon op de Lauriergracht, N. 31. Het is mijne gewoonte, niet toornen te schrijven of zulke dingen, en het heeft den ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar tiem papier extra te bestellen, en het werk aan te vragen, dat gij, lieve lezer, zoo even in de hand hebt genomen, omdat gij lezer moet als ge makelaar in koffij zit, of als ge iets anders doet. Niet alleen dat ik nooit iets schreef wat naar een roman geleek, maar ik houd er zelfs niet van, iets dergelijks te lezen, omdat ik een man van zaken ben. Sedert jaren vraag ik mij af, waartoe zulke dingen dienen, en ik sta verbaasd over de onbeschaamdheid, waarmede een dichter of romanverteller de wet op de trouw durft spieden, dat nooit gebourd is, en meestal niet gebourd zijn kan. Als ik in mijn vak - ik ben makelaar in koffij, en woon

Het begin van hoofdstuk 1 van *Max Havelaar*
in het handschrift van Multatuli.

EERSTE HOOFDSTUK

*Amsterdam, omstreeks 1860. Batavus Droogstoppel,
een handelaar in koffie, kondigt aan een boek te
schrijven. Droogstoppel moppert en klaagt. Hij zegt
van de waarheid en niets dan de waarheid te houden.
Daarover raakt hij niet uitgepraat.*

Ik ben makelaar in koffie, en woon op de Lauriergracht, N° 37. Het is niet mijn gewoonte romans te schrijven, of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd voordat ik ertoe overging extra papier te bestellen, en te beginnen met het werk dat u, lieve lezer, zojuist ter hand hebt genomen, en dat u moet lezen als u makelaar in koffie bent, of als u wat anders bent. Niet alleen schreef ik nooit iets wat leek op een roman, maar ik houd er zelfs niet van iets dergelijks te lezen, omdat ik een zakenman ben. Al jaren vraag ik mij af waar zulke dingen goed voor zijn, en ik ben verbaasd over de onbeschaamdheid waarmee een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft te spelden, dat nooit is gebeurd, en meestal niet kan gebeuren. Als ik in mijn vak — ik ben makelaar in koffie, en woon op de Lauriergracht, N° 37 — aan een principaal (een principaal is iemand die koffie verkoopt) een opdracht gaf waarin maar een klein gedeelte van de onwaarheden voorkwam die in gedichten en romans de hoofdzaak vormen, dan zou hij onmiddellijk Busselinck & Waterman nemen. Dat zijn ook makelaars in koffie, maar hun adres hoeft u niet te weten. Ik zorg er dus wel voor dat

ik geen romans schrijf, of andere valse verhalen vertel. Ik ben 43 jaar, ik bezoek sinds twintig jaar de beurs, en kan dus voor de dag komen als iemand die ervaring heeft. Ik heb al heel wat bedrijven zien omvallen! En gewoonlijk, wanneer ik de oorzaken naging, zag ik dat de meeste ondernemers in hun jeugd op het verkeerde pad waren geraakt.

De leugens beginnen al in de verhalen die volwassenen aan kinderen vertellen. Het nieuwe zusje komt uit een boerenkool. Alle Hollanders zijn dapper en edelmoedig. De Romeinen waren blij dat de Batavieren hen lieten leven. De eb, in 1672 geloof ik, duurde wat langer dan gewoonlijk, expres om Nederland te beschermen. Leugens! Nederland is Nederland gebleven omdat onze ouders goed op hun zaken pasten, en omdat ze het ware geloof aanhingen. Dat is de kern van de zaak!

En steeds komen er weer leugens bij. Een meisje is een engel. Wie dat beweert, heeft nooit een zus gehad. Liefde is een zaligheid. Men vlucht met iets of iemand naar het einde van de aarde. De aarde heeft geen einde, en die liefde is ook gekheid. Niemand kan zeggen dat ik niet goed samenleef met mijn vrouw; zij is een dochter van Last & C°, makelaars in koffie. Niemand kan iets op ons huwelijk aanmerken. Zij heeft een sjaal van 92 gulden, en van zo'n malle liefde die helemaal aan het einde van de aarde wil wonen, is tussen ons nooit sprake geweest. Toen we getrouwd zijn, hebben wij een tochtje naar Den Haag gemaakt. Zij heeft toen lappen stof gekocht, waarvan ik nog steeds overhemden draag. En verder heeft de liefde ons nooit de wereld ingejaagd.

Allemaal gekheid en leugens dus! Maar ik zeg: waarheid en gezond verstand! En daar blijf ik bij. Voor de Bijbel maak ik natuurlijk een uitzondering.

En zou mijn huwelijk nu minder gelukkig zijn dan dat van de mensen die zich door de liefde een vreselijke ziekte

op de hals haalden, of zich de haren uit het hoofd trokken? Of denkt u dat mijn huishouden minder goed is geregeld dan het zou zijn als ik zeventien jaar lang mijn meisje in poëzie had gezegd dat ik met haar wilde trouwen? Gekheid is het!

Ik heb niets tegen verzen op zichzelf. Als men zo nodig woorden op hun plek wil zetten, goed! Maar zeg nooit iets wat niet waar is. 'De lucht is guur, en het is vier uur.' Dit geldt voor mij alleen als het werkelijk guur en vier uur is. Maar als het kwart voor drie is, zou ik zeggen: 'de lucht is guur, en het is kwart voor drie.' De verzenmaker is door de guurheid van de eerste regel aan het hele uur gebonden. Het moet voor hem juist één uur zijn, of twee uur, enzovoorts, of de lucht mag niet guur zijn. Zeven of negen is verboden door het ritme. Daar gaat hij dan aan 't knoeien! Of het weer moet hij veranderen, of de tijd. Eén van beide is dan gelogen.

En niet alleen die verzen drijven de jeugd tot leugens. Ga eens naar de schouwburg en luister naar de onzin die daar wordt verkocht. De held van het stuk wordt uit het water gehaald door iemand die op het punt staat failliet te gaan. Dan geeft hij hem zijn halve vermogen. Dat kan niet waar zijn. Toen mijn hoed onlangs op de Prinsengracht in het water woei — Frits zegt: waaide —, heb ik de man die hem terugbracht een dubbeltje gegeven, en hij was tevreden. Ik weet wel dat ik iets meer had moeten geven wanneer hij mijzelf eruit had gehaald, maar zeker niet mijn halve vermogen. Het is immers duidelijk dat men op die manier maar tweemaal in het water hoeft te vallen om straatarm te zijn.

Wat het ergste is bij zulke vertoningen op het toneel: het publiek went aan al die onwaarheden, die men zo mooi vindt en toejuicht. Ik had wel eens zin om zo'n hele zaal echt in het water te gooien, om dan te zien wie er nog

zou juichen. Ik, die van waarheid houd, waarschuw ieder-een dat ik voor het opvissen van mijn persoon niet zo'n hoge beloning wil betalen. Wie met minder niet tevreden is, mag me laten liggen. Alleen 's zondags zou ik iets meer geven, omdat ik dan mijn beste pak draag.

Ja, dat theater bederft velen, meer nog dan romans. Het is zo meeslepend! Met wat klatergoud en wat franje van papier ziet alles er zo aanlokkelijk uit. Voor kinderen, bedoel ik dan, en voor mensen die niet uit het zakenleven komen. Zelfs als die acteurs spelen dat ze arm zijn, is hun voorstelling nog altijd leugenachtig. Een meisje wier vader failliet ging, werkt zogenaamd om haar familie te onderhouden. Heel goed. Daar zit ze dan — te naaien, te breien, of te borduren. Maar tel nu eens de steken die ze doet op het toneel. Ze praat, ze zucht, ze loopt naar het raam, maar werken doet ze niet. Een familie die van dit werk kan leven, heeft kennelijk weinig nodig. Zo'n meisje is natuurlijk de heldin. Ze heeft enkele verleiders de trappen afgegooid, ze roept voortdurend: 'o, mijn moeder, o, mijn moeder!' en moet dus fatsoen uitstralen. Wat is dat voor een welgemanierdheid, die een heel jaar nodig heeft om een paar wollen sokken te breien?

Allemaal gekheid en leugens!

Dan komt haar eerste minnaar, die vroeger kantoor-klerk was, maar nu schatrijk is, opeens terug, en trouwt met haar. Ook weer leugens. Wie geld heeft, trouwt geen meisje dat een failliete vader heeft. En als u meent dat dit op het toneel wel mogelijk is, dan blijf ik vinden dat men de waarheidszin bederft bij het volk dat de uitzondering als regel aanneemt, en dat men de publieke zedelijkheid ondermijnt, door het te leren iets toe te juichen op het toneel wat elke fatsoenlijke makelaar of koopman voor bespottelijke krankzinnigheid houdt.

Toen *ik* trouwde, waren wij op het kantoor van mijn

sigarenkoker heeft gestuurd die hij zelf heeft gemaakt van bamboe. Dit alles toont toch duidelijk aan hoe ongegrond dat geklaag is over slecht bestuur.

Ook blijkt hieruit dat er voor iemand die voorzichtig leeft in dat land nog wel wat te verdienen valt, en dat die Sjaalman daar dus ook al lui, pedant en ziekelijk is geweest, anders zou hij niet zo arm zijn thuisgekomen en hier rondlopen zonder winterjas.

En de neef van die juffrouw tegenover ons is niet de enige die in Indië fortuin heeft gemaakt. In het koffiehuis zie ik veel mensen die daar zijn geweest en die echt heel keurig in de kleren zitten. Maar dat is begrijpelijk, men moet goed op z'n zaken passen, daar net zo goed als hier. Op Java zullen de gebraden duiven niemand in de mond vliegen. Er moet gewerkt worden! En wie dat niet wil, is arm en blijft arm, dat spreekt voor zich.

Saidjah en zijn buffel: uit de film *Max Havelaar*
van Fons Rademakers (1976).

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK

Ernest Stern vertelt een verhaal over de geliefden Saidjah en Adinda. Is het zomaar een romantische vertelling? Nee. 'Een verzonnen verhaal, met al z'n bijzonderheden, kan een waarheid vertellen die algemeen geldig is.'

Saidjahs vader had een buffel, waarmee hij zijn rijstveld bewerkte. Toen het districtshoofd van Parangkujang zijn buffel afpakte, was hij diep bedroefd, en dagenlang sprak hij geen woord. Want de tijd van ploegen zou spoedig aanbreken, en de tijd van zaaien zou snel voorbij zijn als men de sawa niet op tijd bewerkte, en uiteindelijk viel er dan geen padi te snijden, om die op te slaan in de rijstschuur van het huis.

Saidjahs vader maakte zich grote zorgen. Hij vreesde dat zijn vrouw gebrek aan rijst zou hebben, net als Saidjah, die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van Saidjah. Ook zou het districtshoofd hem aanklagen bij de assistent-resident als hij niet op tijd belasting betaalde, want dat was strafbaar.

Toen pakte Saidjahs vader een dolk, die hij had geërfd van zijn vader. De dolk was niet bijzonder mooi, maar wel zaten er zilveren banden rondom de koker. Hij verkocht de dolk aan een Chinees en kwam thuis met 24 gulden, waarvoor hij een andere buffel kocht. Saidjah, die toen ongeveer zeven jaar oud was, had al snel vriendschap gesloten met

de nieuwe buffel. Ik zeg niet zomaar 'vriendschap', want het is bijzonder te zien hoe dit Javaanse dier zich hecht aan de kleine jongen, die hem bewaakt en verzorgt. Braaf buigt het beest z'n zware kop naar rechts, of links, of omlaag, bij een fingerwijzing van het kind, dat hij kent, dat hij verstaat, en met wie hij opgroeit.

De aanmoedigingen van Saidjahs kinderstem schenen het sterke dier nóg meer kracht te geven als het de zware kleigrond openscheurde en zijn weg tekende in diepe, scherpe geulen. De buffel keerde gehoorzaam om als hij aan het einde van de akker was, en kaarsrecht trok hij een nieuwe geul naast de vorige, alsof de sawa een tuin was die werd aangeharkt door een reus.

Daarnaast lagen de sawa's van Adinda's vader, de vader van het meisje met wie Saidjah zou trouwen. En als Adinda's broertjes daar kwamen terwijl ook Saidjah bezig was met zijn ploeg, dan riepen zij elkaar vrolijk toe, en schepten zij op tegen elkaar over de kracht en de gehoorzaamheid van hun buffels. Maar ik geloof dat die van Saidjah toch echt de beste was, misschien wel omdat de jongen hem zo goed toesprak, en buffels zijn daar zeer gevoelig voor.

Saidjah was negen jaar oud geworden, en Adinda al zes jaar, toen ook deze buffel van Saidjahs vader werd afgepakt door het districtshoofd van Parangkujang. Saidjahs vader, die heel arm was, ging weer naar de Chinees en verkocht hem nu twee zilveren klamboe-haken, die hij had geërfd van de ouders van zijn vrouw. Voor achttien gulden kocht hij een nieuwe buffel.

Maar Saidjah was verdrietig. Hij wist van Adinda's broertjes dat de vorige buffel naar de hoofdplaats was gedreven. Hij had zijn vader gevraagd of deze het dier toevallig had gezien toen hij daar was om de klamboe-haken te verkopen. Saidjahs vader wilde geen antwoord geven op die vraag. Daarom vreesde hij dat zijn buffel was geslacht,

zoals alle andere buffels die het districtshoofd afpakte van de bevolking.

En Saidjah huilde veel als hij dacht aan de arme buffel waarmee hij twee jaar zo hecht was geweest. En hij kon lange tijd niet eten, want zijn keel zat dicht als hij slikte. Saidjah was tenslotte nog maar een kind.

Saidjah en de nieuwe buffel maakten kennis met elkaar, en al snel hadden zij vriendschap gesloten. Te snel, eigenlijk. Want helaas, de indrukken van ons hart worden in was geschreven en zijn eenvoudig glad te strijken om plaats te maken voor nieuwe ervaringen.

De nieuwe buffel was niet zo sterk als de vorige. Het oude juk hing te ruim om zijn nek, maar gelukkig was het arme dier even gehoorzaam als zijn geslachte voorganger. Wanneer Saidjah aan de rand van de sawa Adinda's broertjes tegenkwam, kon hij niet meer opscheppen over de kracht van zijn buffel. Toch beweerde hij dat geen ander trekdier zo'n goed karakter had als het zijne. En als de geul niet zo recht liep als vroeger, of als er kluiten aarde niet waren doorgesneden en omgedraaid, dan werkte hij dit zo goed mogelijk bij met zijn spade. Bovendien, geen buffel had zo'n prachtige vacht als de zijne. Een priester zelf had gezegd dat zijn prachtige vacht geluk zou brengen.

Op een dag, in het veld, riep Saidjah tevergeefs tegen zijn buffel dat hij moest doorwerken. Het dier bleef stokstijf stilstaan. Saidjah, boos over deze ongehoorzaamheid, slaakte een vloek. Hij riep: 'a.s.!' Wie in Indië is geweest, zal mij begrijpen. En wie me niet verstaat, zal blij zijn dat ik hem de uitleg van een grove uitdrukking bespaar.

Maar Saidjah bedoelde er niets kwaads mee. Hij zei het alleen omdat hij het anderen zo vaak had horen zeggen als ze ontevreden waren over hun buffels. Hij had het net zo goed niet kunnen zeggen, want het hielp niets: zijn buffel verzette geen stap meer. Hij schudde z'n kop alsof hij

het juk wilde afwerpen, hij briede door zijn neusgaten, hij sidderde, rilde, er sprak angst uit zijn blauwe ogen en hij ontblootte zijn tandvlees.

‘Rennen! Je moet vluchten!’, riepen Adinda’s broertjes opeens, ‘Saidjah, vlucht! Kijk daar, een tijger!’

Snel maakten ze het juk van hun buffels los, ze sprongen op de brede ruggen, en galoppeerden weg door de sawa’s, over *galengan* (dijkjes), door modder, door kreupelhout en bossen en *alang-alang* (hoog gras), langs velden en wegen. En toen ze hijgend en zwetend het dorp Badur binnenrenden, was Saidjah niet bij hen.

Saidjah was, zoals de anderen, op de buffel gesprongen om te vluchten. Maar het dier maakte toen een onverwachte sprong, waardoor de jongen zijn evenwicht verloor en op de grond viel. De tijger was nu heel dichtbij...

In volle vaart schoot Saidjahs buffel enkele sprongen voorbij de plek waar zijn kleine meester de dood in de ogen zag. Toen kwam hij tot stilstand. Hij draaide zich om, keerde terug naar de plek waar Saidjah lag, zette zijn lompe lijf op lompe poten als een dak boven het kind, en richtte zijn gehoornde kop naar de tijger. Deze sprong. En hij sprong voor het laatst. De buffel spietste hem op zijn horens, waarbij hij zelf slechts een vleeswond in z’n hals opliep door een klauw van de tijger. Daar lag de aanvaller met opengescheurde buik, en Saidjah was gered. De buffel met zijn prachtige vacht had inderdaad geluk gebracht!

Toen deze buffel van Saidjahs vader werd afgepakt, en geslacht...

Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is.

... toen deze buffel was geslacht, had Saidjah de leeftijd bereikt van twaalf jaar, en Adinda weefde *sarongs* (doeken),

en *batikte* (verfde) die in fraaie patronen. Ze toonde verdriet in de tekening van haar weefsel, want ze had Saidjah diepbedroefd gezien.

En ook Saidjahs vader was bedroefd, maar zijn moeder nog het meest. Zij had de wond verzorgd aan de hals van het trouwe dier dat haar kind veilig had thuisgebracht, nadat zij eerst van Adinda's broertjes had begrepen dat haar jongen was verscheurd door de tijger.

Vaak had ze de wond bekeken, en gezien hoe diep de tijgerklauw in het vlees van de buffel was gedrongen. Dan beseftte ze wat er zou zijn gebeurd met het tere lijf van haar kind. En telkens als ze verse geneeskrachtige kruiden op de wond had gelegd, streelde zij de buffel en sprak ze lieve woorden tegen hem, zodat het goede trouwe dier zou weten hoe dankbaar een moeder is!

Later hoopte ze dat de buffel haar woorden had begrepen, want dan had hij ook geweten waarom zij hilde toen hij werd weggevoerd om te worden geslacht, en dat het niet Saidjahs moeder was die hem liet doden.

Enkele jaren later sloeg Saidjahs vader op de vlucht. Hij was niet in staat belasting te betalen en vreesde voor een zware straf. Ook kon hij geen erfstukken meer verzilveren om een nieuwe buffel te kopen. Zijn ouders hadden hem weinig nagelaten.

Na het verlies van de laatste buffel had hij zich een tijdlang staande gehouden door ploegdieren te huren. Dat is zeer vernederend voor iemand die eigen buffels heeft gehad.

Saidjahs moeder stierf van verdriet, en toen vertrok zijn vader in een ogenblik van wanhoop uit Lebak om werk te zoeken in de buurt van Batavia. Met stokslagen werd hij gestraft, omdat hij Lebak zonder paspoort had verlaten, en de politie bracht hem terug. Hij werd krankzinnig verklaard en in de gevangenis gegooid, omdat men vreesde

dat hij in een aanval van *mata gelap* (razernij) misschien een ongeluk zou begaan. Lang zat hij niet gevangen, want al na korte tijd stierf hij.

Wat er is geworden van de broertjes en zusjes van Saidjah weet ik niet. Hun huisje stond korte tijd leeg, en zakte al snel in elkaar omdat het slechts van bamboe en *atap* (palm-bladeren) was gebouwd. Stof en vuil bedekken nu de plek waar veel was geleden. Er zijn veel van dergelijke plekken in Lebak.

Saidjah was al vijftien jaar toen zijn vader op de vlucht sloeg. Saidjah was niet meegegaan, omdat hij grotere plannen had. Hij had gehoord dat de heren in Batavia rondreden in *bendi* (tweewielige rijtuigjes). Misschien zou hij werk kunnen vinden als bendi-jongen. Misschien zou hij dan in drie jaar tijd genoeg kunnen sparen om twee buffels te kopen. Deze gedachte lachte hem toe en vol geestdrift vertelde hij zijn plan aan Adinda.

‘Stel je voor’, zei hij, ‘als ik terugkom, zullen wij oud genoeg zijn om te trouwen, en dan zullen we twee buffels hebben!’

‘Wat fijn, Saidjah! Ik wil graag met je trouwen als je terugkomt. Ik zal spinnen, en sarongs en *slendangs* (draagdoeken) weven, en batikken, en altijd ijverig zijn.’

‘O, ik geloof je, Adinda! Maar wat als je al getrouwd bent wanneer ik terugkom?’

‘Saidjah, je weet best dat ik met niemand anders zal trouwen. Mijn vader heeft zijn belofte al gedaan aan jouw vader.’

‘En wat wil jij?’

‘Ik zal met je trouwen, reken maar!’

‘Als ik terugkom, zal ik je in de verte roepen.’

‘Wie zal dat horen, als we bezig zijn met rijst stampen?’

‘Goed, Adinda, ik heb een beter plan: wacht op mij aan de rand van het bos, onder de *ketapan* (grote boom) waar

je mij de *melati* (witte bloem, geurend als jasmijn) hebt gegeven.'

'Maar, Saidjah, hoe kan ik weten wanneer ik je moet opwachten bij de ketapan?'

Saidjah dacht een ogenblik na, en zei: 'Tel de manen. Driemaal twaalf manen zal ik wegblijven, deze maan reken ik niet mee. Ja, Adinda, kerf bij elke nieuwe maan een streepje in je *rijstblok* (uitgehold houten blok voor het stampen van rijst). Als je driemaal twaalf strepen hebt gezet, zal ik de volgende dag onder de ketapan staan. Beloof je me dat je daar dan bent?'

'Ja, Saidjah! Ik zal onder de ketapan bij het grote bos staan als je terugkomt.'

Saidjah scheurde een strook van zijn versleten, blauwe hoofddoek en hij gaf die aan Adinda als aandenken. Toen verliet hij haar en hun dorp.

Hij liep, dagenlang, onafgebroken. Hij passeerde Rangkasbitung, dat nog niet de hoofdplaats van Lebak was, en Warunggunung, waar toen de assistent-resident woonde, en de volgende dag zag hij Pandeglang, dat daar lag als in een schitterende tuin. Weer een dag later was hij in Serang. Hij stond versteld van de schoonheid van deze grote plaats, met zoveel huizen, gebouwd van steen en bedekt met rode pannen. Saidjah had nog nooit zoiets gezien. Hij bleef er een dag, omdat hij moe was, maar in de koelte van de nacht ging hij verder. De volgende dag, nog voordat de schaduw was gedaald tot aan zijn lippen, bereikte hij Tangerang.

In Tangerang waste hij zich in de rivier. Hij rustte uit in het huis van een bekende van zijn vader, die hem strohoe-den leerde vlechten. Hij oefende een dag, omdat hij dacht hiermee later misschien iets te kunnen verdienen als hij geen werk kon vinden in Batavia.

De volgende dag, tegen de avond toen het koel werd, bedankte hij zijn gastheer en ging verder. Zodra het donker was, zodat niemand het zou zien, haalde hij een boomblad tevoorschijn waarin hij de melati bewaarde die Adinda hem onder de ketapanboom had gegeven. Hij was diepbedroefd, omdat hij haar zo lang niet zou zien.

De eerste dag, en ook de tweede, had hij nog niet gevoeld hoe alleen hij was, omdat hij vol was van de gedachte dat hij geld zou verdienen om ooit twee buffels te kunnen kopen, terwijl zijn vader nooit meer dan één buffel had gehad. In gedachten was hij al weer bij zijn Adinda. Het verdriet om hun afscheid had hij verdrongen.

Zo vervuld was zijn hart bij de gedachte aan hun weerzien dat hij zich bij het passeren van de grote boom vrolijk had gevoeld, alsof ze al voorbij waren, de zesendertig manen die hen scheidden van dat grote ogenblik. Hij voelde zich alsof hij de reis al had gemaakt, en alleen maar op dat ene bospad behoefde terug te lopen om Adinda weer te zien, wachtend onder die boom.

Maar al snel beseftte hij hoe lang één dag kon duren. Eindeloos lang leken hem de zesendertig manen die voor hem lagen. Hij voelde pijn in zijn ziel, die hem minder snel deed lopen. Hij voelde droefheid in zijn knieën, en ook al was het geen moedeloosheid die hem overviel, het was toch weemoed die niet ver daarvan verwijderd ligt. Niets liever wilde hij dan terugkeren, maar wat zou Adinda zeggen van zo weinig daadkracht?

Daarom liep hij door, ook al ging hij minder snel dan de eerste dagen. Hij had de melati in de hand, en drukte die vaak tegen zijn borst. In drie dagen was hij al veel ouder geworden. Hij begreep niet meer hoe hij vroeger zo kalm had kunnen leven, toen hij dichtbij Adinda was en haar steeds kon zien als hij wilde.

Nu kon hij niet zeker weten dat ze straks weer voor hem

zou staan. En hij begreep niet dat hij na het afscheid niet nog eens was teruggekeerd om haar nog eenmaal te zien.

Ook dacht hij eraan dat ze kortgeleden nog ruzie hadden gemaakt over een touw dat ze had gesponnen voor de *layangan* (vlieger) van haar broertjes. Het touw was gebroken, omdat ze volgens hem in haar spinsel een fout had gemaakt, waardoor haar broertjes een wedstrijd hadden verloren tegen de kinderen uit Cipurut.

‘Hoe is het mogelijk’, dacht hij, ‘dat ik hierover zo boos werd op Adinda? Ook al had zij bij het spinnen een fout gemaakt, en ook al was de wedstrijd van Badur tegen Cipurut dáárdor verloren, en niet door de glasscherf die in een heg verscholen zat, dan nog had ik niet zo tegen haar mogen uitvallen. Hoe moet dat verder gaan als ik sterf in Batavia zonder haar ooit om vergeving te hebben gevraagd voor mijn grofheid? Het lijkt nu alsof ik een slecht mens ben die een meisje uitscheldt. En als men in Badur hoort dat ik ver weg ben gestorven, zal iedereen dan zeggen: het is goed dat Saidjah stierf, want hij had een grote mond tegen Adinda?’

Zo gingen zijn gedachten met hem op de loop. Steeds vaker praatte hij in zichzelf, eerst in halve zinnen binnensmonds, daarna in hele verhalen, en uiteindelijk in een weemoedig gezang, waarvan ik hieronder de vertaling geef. Eerst was ik van plan wat rijmwoorden en ritme erin te brengen, maar evenals Havelaar vind ik het beter zo’n keurslijf weg te laten.

‘Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de grote zee gezien aan de Zuidkust, toen ik daar was met mijn vader om zout te maken.

Als ik sterf op zee, en men werpt mijn lichaam in het diepe water, dan zullen er haaien komen.

Ze zullen rondom mijn lijk zwemmen, en vragen:

wie van ons zal het lichaam verslinden dat daar in het water drijft?

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het huis zien branden van Pa Ansu, dat hij zelf had aangestoken omdat hij mata gelap was.

Als ik sterf in een brandend huis zullen er gloeiende stukken hout neervallen op mijn lijk.

En buiten het huis zal een luid geroep zijn van mensen die met water gooien om het vuur te doven.

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de kleine Si Unah zien vallen uit de klapperboom, toen hij een klapper (kokosnoot) plukte voor zijn moeder.

Als ik val uit een klapperboom, zal ik dood aan de voet liggen, in de struiken, als Si Unah.

Dan zal mijn moeder niet huilen, want zij is dood.

Maar anderen zullen roepen, met harde stem: zie, daar ligt Saidjah!

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het lijk gezien van Pa Lisu, die was gestorven van hoge ouderdom, want zijn haren waren wit.

Als ik sterf van ouderdom, met witte haren, zullen de klaagvrouwen rondom mijn lijk staan.

En zij zullen lawaai maken als de klaagvrouwen bij Pa Lisu's lijk. En ook de kleinkinderen zullen huilen, zeer luid.

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb in Badur velen gezien die gestorven waren.

Men kleeedde hen in een wit kleed, en begroef hen in de grond.

Als ik sterf in Badur, en men begraaft mij buiten de desa, oostwaarts tegen de heuvel, waar het gras hoog is, dan zal Adinda daar langskomen, en de rand van haar sarong zal ruisen door het gras...

Ik zal het horen.'

Saidjah kwam in Batavia aan. Hij vroeg een heer hem in dienst te nemen, wat die heer onmiddellijk deed, omdat hij Saidjah nauwelijks kon verstaan. In Batavia heeft men graag bedienden die nog geen Maleis spreken en dus nog niet zo bedorven zijn als anderen die al langer in aanraking komen met de Europese beschaving. Saidjah leerde wel Maleis, maar paste toch braaf op, want altijd dacht hij aan de twee buffels die hij wilde kopen, en aan Adinda. Hij werd groot en sterk, omdat hij alle dagen te eten had, wat in Badur niet altijd mogelijk was.

Hij was geliefd onder het personeel in de stal, en hij zou zeker niet zijn afgewezen als hij de dochter van de koetsier ten huwelijk had gevraagd. Zijn meester zelf hield zoveel van Saidjah dat hij hem spoedig benoemde tot huisbediende. Hij gaf hem een hoger loon en veel geschenken, omdat hij zo bijzonder tevreden over Saidjah was.

Zijn meester vond Saidjah ondankbaar toen hij, na bijna drie dienstjaren, zijn ontslag vroeg en om een bewijs van goed gedrag verzocht. Maar hij kon hem dit niet weigeren, en Saidjah ging met een vrolijk hart op reis.

Hij kwam langs Pising, waar Havelaar ooit woonde, lang geleden. Maar Saidjah wist dit niet, en ook al had hij het geweten, zijn hart was vervuld van iets heel anders. Hij telde de schatten die hij meenam naar huis. In een

bamboerol bewaarde hij zijn paspoort en het getuigschrift van goed gedrag. In een koker aan een leren riem slingerde iets zwaars tegen zijn schouder, maar hij voelde dit graag, geloof ik. Genoeg geld zat erin om drie buffels te kopen. Wat zou Adinda zeggen! En dit was nog niet alles. Op zijn rug hing ook een met zilver beslagen koker van een *kris* (dolk). Het handvat moest beslist van fijn houtsnijwerk zijn, want hij had het zorgvuldig in een zijden doek gewikkeld. En hij bezat nog meer schatten. In een draagzak op zijn rug bewaarde hij ook een riem van brede zilveren ringen met gouden schakels. Het was een korte riem. Ze was zo slank, Adinda!

En aan een koordje om zijn hals droeg hij een zijden zakje met verdroogde melati.

Was het een wonder dat hij in Tangerang maar kort bij de bekende van zijn vader bleef, die zo fijn strohoeden kon vlechten? Was het een wonder dat hij onderweg zo weinig tegen meisjes zei die hem vroegen: 'waarheen, waar vandaan?', zoals de groet luidde in die streken? Was het een wonder dat hij Serang niet meer zo bijzonder vond, nu hij Batavia had leren kennen? Dat hij niet meer wegkroop in de heg, zoals hij drie jaar geleden nog deed, toen de resident voorbij kwam rijden, hij die de veel grotere heer had gezien, die in Batavia woont en de grootvader is van de *Susuhunan* (vorst) van Solo? Was het een wonder dat hij nauwelijks reageerde op de verhalen van reisgenoten die een eind met hem opliepen en hem het nieuws vertelden uit Banten Kidul? Dat hij nauwelijks luisterde toen men hem vertelde dat de koffieteelt na veel vergeefse moeite helemaal was gestaakt? Dat het districtshoofd van Parangkujang wegens roof was veroordeeld tot veertien dagen huisarrest bij zijn schoonvader? Dat Rangkasbitung de hoofdplaats was geworden? Dat er een nieuwe assistent-resident was gekomen, omdat de vorige enkele maanden

geleden was gestorven? Hoe die nieuwe beambte had gesproken tot de hoofden van Lebak? Hoe er sinds enkele tijd niemand was gestraft wegens klachten, en hoe men onder de bevolking hoopte dat al het gestolene zou worden teruggegeven of vergoed?

Nee, veel mooiere beelden zag Saidjah voor zijn geestesoog. Hij zocht de ketapanboom in de wolken, omdat de afstand tot Badur nog te groot was. Hij greep naar de lucht die hem omringde, alsof hij het lichaam wilde omhelzen dat op hem wachtte onder die boom.

Hij tekende Adinda's gezicht, haar hoofd, haar schouder, hij zag haar glinsterend zwarte haar, in een strik bijeengehouden, golvend in haar hals, hij zag haar grote ogen, schitterend in donkere weerspiegeling, de neusvleugels die ze zo krachtig optrok als kind, wanneer hij — hoe was het mogelijk! — haar plaagde, hij zag de krul van haar lippen waarin zij een glimlach bewaarde. Hij zag haar borsten, inmiddels gezwollen onder haar *kebaya* (geborduurd jasje), hij zag hoe de sarong, die zijzelf had geweven, haar heupen nauw omsloot, en hoe die in gebogen lijnen haar dijen volgde, om langs haar knieën neer te vallen op de heerlijke golving op haar kleine voeten.

Nee, hij hoorde weinig van wat men hem vertelde. Hij hoorde heel andere tonen. Hij hoorde hoe Adinda zou zeggen: 'Ik ben zo blij dat je terug bent, Saidjah! Ik heb aan je gedacht bij het spinnen en weven, en bij het stampen van de rijst. Driemaal twaalf kerven heeft mijn hand gezet. En hier ben ik, onder de ketapan, op de eerste dag van de nieuwe maan. Welkom, Saidjah: ik wil je vrouw zijn!'

Dat was de muziek die in zijn oren klonk, en hem niet deed luisteren naar al het nieuws dat men hem onderweg vertelde.

Eindelijk zag hij de ketapan. Of liever, hij zag een donkere plek die hem het zicht op de sterren ontnam. Daar

moest het grote bos zijn, met de boom waar hij Adinda zou terugzien, de volgende dag, als de zon opging. Hij tastte in het duister en ging langs de stammen. Toen vond hij een bekende oneffenheid aan de zuidzijde van een boom. Hij legde zijn vinger op een gleuf, erin gekerfd om een *pon-tianak* (geest) te bezweren, die zijn moeder tandpijn had bezorgd, kort voor de geboorte van zijn broertje. Dat was de ketapan die hij zocht.

Dit was de plek waar hij voor het eerst met andere ogen naar Adinda had gekeken dan naar zijn overige speelkameraadjes, omdat ze daar voor het eerst niet wilde meedoen met een spel dat ze kort tevoren nog wel met alle kinderen hadden gespeeld, jongens en meisjes. Daar had ze hem de melati gegeven.

Aan de voet van de boom ging hij zitten, en hij keek naar de sterren. Toen hij een vallende ster zag, begroette hij die als een teken van welkom bij zijn terugkeer in Badur. Hij vroeg zich af of Adinda nu zou slapen. En of ze het aantal manen wel goed had ingekerfd. Het zou hem zo'n verdriet doen wanneer zij een maan had overgeslagen, alsof het niet genoeg was, zesendertig! Hij vroeg zich af of ze mooie sarongs en slendangs zou hebben gebatikht. En hij dacht terug aan zijn jeugd, en aan zijn moeder, en hoe de buffel hem had gered van de tijger, en hij vroeg zich af wat er toch zou zijn geworden van Adinda als die buffel minder trouw was geweest.

Hij lette goed op het dalen van de sterren in het westen, en bij elke ster die aan de horizon verdween, berekende hij hoe de zon weer iets dichterbij haar opgang in het oosten was, en hoe het weerzien met Adinda dan toch eindelijk nabij was.

Want hij wist het zeker, al bij de eerste zonnestraal zou ze komen, ja, al bij het ochtendgloren zou ze er zijn, ach, waarom was ze niet al de vorige dag gekomen?

Hij voelde verdriet dat zij niet eerder was gekomen, voor dit ene moment, dat drie jaar lang met een diepe glans zijn ziel had verlicht. En onredelijk als hij was, omdat hij de liefde in zich voelde branden, vond hij dat Adinda er al had moeten zijn om hem op te wachten, en hij beklagde zich dat hij nu moest wachten op haar.

Maar hij mocht geen zelfmedelijden hebben. Want de zon was nog niet opgegaan, het oog van de dag had nog geen blik geworpen op de vlakte. Wel verbleekten de sterren daar boven, beteuterd omdat er spoedig een einde zou komen aan hun heerschappij, wel vloeiden vreemde kleuren over de toppen van de bergen, die donkerder leken naarmate ze scherper afstaken tegen lichtere grond, wel vloog hier en daar door de wolken in het oosten iets gloeiends, pijlen van goud en vuur die heen en weer schoten, evenwijdig aan de horizon, maar ze verdwenen weer en leken neer te vallen achter het ondoordringbare gordijn dat nog altijd de dag voor de ogen van Saidjah verborgen hield.

Toen werd het lichter en lichter om hem heen. Hij zag het landschap, en hij kon de kuif al onderscheiden van het palmbosje waarin Badur verscholen ligt. Daar sliep Adinda!

Nee, ze sliep niet meer! Hoe zou ze kunnen slapen? Wist ze niet dat Saidjah op haar wachtte? Natuurlijk had ze de hele nacht niet geslapen! Natuurlijk had de dorpswacht aan haar deur geklopt, om te vragen waarom de *pelita* (nachtlampje) bleef branden in haar huisje, en met een lieve lach had ze gezegd dat ze wakker bleef om de slendang af te weven waaraan ze bezig was, omdat die klaar moest zijn voor de eerste dag van de nieuwe maan...

Of ze had de hele nacht in het donker doorgebracht, om met een begerige vinger na te tellen of ze echt wel zesendertig diepe strepen in haar rijstblok had gekerfd. En ze had zich vermaakt met gespeelde schrik, wanneer ze deed

alsof ze zich verrekende, of er zogenaamd een ontbrak, om nog eens, en nog eens, en telkens weer te genieten van de heerlijke zekerheid dat er wel degelijk driemaal twaalf manen voorbij waren gegaan sinds Saidjah haar voor het laatst had gezien.

Ook zij zou, nu het al zo licht werd, haar vermoeide ogen inspannen om de blikken voorbij de horizon te buigen, opdat ze de zon zouden ontmoeten, de trage zon, die wegbleef, wegbleef...

Daar kwam een streep van blauwig rood die zich vastklampte aan de wolken. De randen werden licht en gloeiend, het leek te bliksemen, en weer schoten pijlen van vuur door het luchtruim, maar ditmaal vielen ze niet, ze hechtten zich aan de donkere grond, en verspreidden hun gloed in steeds grotere kringen, en ontmoetten elkaar, kruisend, wendend, dwalend, en ze raakten in elkaar verslingerd tot vuurbundels, en weerkaatsten hun gouden glans op de aarde van parelmoer, en overal was rood, en blauw, en geel, en zilver, en purper, en azuur, o God, dit was de dageraad, dit was de dag waarop Saidjah zijn Adinda zou terugzien!

Saidjah had niet geleerd te bidden, en het zou ook jammer zijn hem dat te leren, want heiliger gebed en vuriger dank dan de woordenloze vreugde die zijn hart deed gloeien, was niet te vatten in menselijke taal.

Hij bedwong zijn ongeduld zelf alvast naar Badur te gaan. Liever nog dan Adinda terug te zien, wilde hij zien hoe zij op hem toeliep. Hij ging zitten aan de voet van de ketapan, en liet zijn ogen over het landschap dwalen. De natuur lachte hem toe en scheen hem welkom te heten, zoals een moeder haar teruggekeerde kind begroet.

Maar hoe zijn ogen en gedachten ook ronddwaalden, telkens keerden zijn blik en zijn verlangen terug naar het pad dat van Badur naar de ketapan leidt. Alles wat hij zag, heette Adinda. Hij zag de afgrond links, waar de aarde zo

geel is, waar eens een jonge buffel in de diepte viel, en waar de dorpelingen zich hadden verzameld om het dier te redden, want het is niet gering een jonge buffel te verliezen, en ze waren de afgrond ingegaan aan sterke koorden. Adinda's vader was de moedigste geweest. Nog zag hij voor zich hoe zij in haar handen klapte, Adinda!

En daar, aan de andere kant, waar het kokosbosje wuift boven de hutten van het dorp, daar ergens was Si Unah uit een boom gevallen en gestorven. Hoe hartverscheurend hilde zijn moeder, 'omdat Si Unah nog zo klein was', alsof ze minder bedroefd zou zijn als Si Unah groter was geweest. Maar klein was hij, dat is waar, want hij was nog kleiner en zwakker dan Adinda...

Niemand was er nog te zien op het pad dat van Badur naar de boom leidde. Straks zou ze komen: o, zeker, het was nog zo vroeg!

Saidjah zag een *bajing* (eekhoorn), die dartelend heen en weer sprong tegen de stam van een klapperboom. Het diertje, een plaag voor de eigenaar van de boom maar zo lief om te zien, klauterde onvermoeibaar op en neer. Saidjah zag het, en dwong zichzelf ernaar te blijven kijken, om rust te geven aan de vele gedachten die door hem heen schoten bij het opgaan van de zon. Rust na het afmattende wachten. Zijn gedachten vertaalden zich in woorden, en hij zong wat omging in zijn ziel. Liever zou ik u zijn lied voorlezen in het Maleis, het Italiaans van het Oosten, maar luister hier naar de vertaling:

'Zie hoe de bajing zijn voedsel zoekt

In de klapperboom. Hij stijgt, daalt, dartelt naar links en rechts,

Hij draait om de boom, springt, valt, klimt, en valt weer:

Hij heeft geen vleugels, en toch is hij zo vlug als een vogel.

Veel geluk, mijn bajing, ik wens je alle heil.
Je zult zeker het voedsel vinden dat je zoekt
Maar ik zit alleen bij het grote bos,
Wachtend op het voedsel van mijn hart.
Al lang is het buikje van mijn bajing verzadigd...
Al lang is hij teruggekeerd in zijn nestje...
Maar nog altijd is mijn ziel
En mijn hart bitter bedroefd... Adinda!

Nog steeds was er niemand te zien op het pad dat van Badur naar de ketapan leidde. Saidjahs oog viel op een kapel, die zich scheen te verheugen op alweer een warme dag.

‘Zie hoe de vlinder daar rondfladdert.
Zijn vlerkjes schitteren als een veelkleurige bloem.
Zijn hartje is verliefd op de bloesem van de *kenari*
(kanarieboom):
Zeker zoekt hij zijn geurende geliefde.
Veel geluk, mijn vlinder, ik wens je heil!
Je zult zeker vinden wat je zoekt...
Maar ik zit alleen bij het grote bos,
Wachtend op wat mijn hart liefheeft.
Al lang heeft de vlinder gekust
De kenaribloesem die hij zo zeer bemint...
Maar nog altijd is mijn ziel,
Is mijn hart bitter bedroefd... Adinda!’

En er was niemand te zien op het pad dat van Badur naar de boom leidde. De zon begon al hoog te staan, er was al hitte in de lucht.

‘Zie, hoe de zon schittert daar omhoog,
Hoog boven de heuvel met *waringins* (vijgebomen)!
Ze voelt zich te warm, en wenst neer te dalen,

Om te slapen in zee, als in de armen van een lief.
Veel geluk, o zon, ik wens je heil!
Wat je zoekt, zul je zeker vinden...
Maar ik zit alleen bij het grote bos,
Wachtend op rust voor mijn hart.
Al lang zal de zon zijn ondergegaan,
En slapen in de zee, als alles duister is...
En nog altijd zal mijn ziel,
Zal mijn hart bitter bedroefd zijn... Adinda!’

Nog steeds was er niemand op de weg die van Badur naar de ketapan leidde.

‘Als er niet langer vlinders zullen rondfladderen,
Als de sterren niet meer zullen schitteren,
Als de melati niet meer zal geuren,
Als er niet langer bedroefde harten zijn,
Noch wilde dieren in het woud...
Als de zon verkeerd zal draaien,
En de maan vergeet wat oost en west is...
Als dan Adinda nog niet is gekomen,
Dan zal een engel met blinkende vleugels
Neerdalen op aarde, om te zoeken naar wat achterbleef.
Dan zal mijn lijk hier liggen onder de ketapan...
Mijn ziel is bitter bedroefd... Adinda!’

Leeg bleef het pad dat van Badur naar de ketapan leidde.

‘Dan zal mijn lijk door de engel gezien worden.
Hij zal het zijn broeders aanwijzen met de vinger:
“Ziet, daar is een gestorven mens vergeten,
Zijn verstijfde mond kust een melatibloem.
Kom, wij nemen hem op en dragen hem ten hemel,
Hij, die op Adinda heeft gewacht tot hij dood was.

Zeker, hij mag daar niet achterblijven,
Hij, wiens hart de kracht had zo te beminnen!”
Dan zal nog eenmaal mijn verstijfde mond zich openen
Om Adinda te roepen, die mijn hart zo lief heeft...
Nog eenmaal zal ik de melati kussen
Die zij me gaf... Adinda... Adinda’

En nog altijd was er niemand op het pad dat van Badur naar de boom leidde.

Vast en zeker was ze bij het ochtendgloren in slaap gevallen, vermoeid van een doorwaakte nacht, van vele slapeloze nachten! Ja, al weken had ze niet geslapen, zo was het!

Zou hij opstaan en naar Badur gaan? Nee! Mocht hij twijfelen aan haar komst?

Zou hij de man roepen die daarginds zijn buffel naar het veld dreef? Nee, die man was te ver weg. En bovendien, Saidjah wilde niet praten over Adinda, niet vragen naar Adinda, hij wilde haar terugzien, haar alleen, háár als eerste! Zeker, o zeker, spoedig zou ze komen nu!

Hij zou wachten, wachten...

Maar als ze ziek was, of dood?

Als een aangeschoten hert rende Saidjah het pad op dat van de ketapan naar het dorp en Adinda leidde. Hij zag niets, hij hoorde niets, en toch had hij iets kunnen horen, want er stonden mensen langs de weg bij de ingang van het dorp, die riepen: ‘Saidjah, Saidjah!’

Maar was het zijn haast, zijn drift, waardoor hij Adinda’s huis niet kon vinden? Hij was al doorgerend tot aan het einde van de weg, waar het dorp ophoudt, en als een dolle dwaas keerde hij terug, en hij sloeg zichzelf voor het hoofd, omdat hij haar huis voorbij was gegaan zonder het te zien. Maar weer was hij aan het begin van het dorp, en — o, mijn God, was het een nachtmerrie? — weer had hij

Adinda's huis niet gevonden! Opnieuw rende hij terug, en opeens bleef hij staan, greep met beide handen naar zijn hoofd, alsof hij daaruit de waanzin wilde persen die hem in z'n greep kreeg, en luid riep hij: 'Dronken, dronken, ik ben dronken!'

En de vrouwen van Badur kwamen uit hun huizen, en zagen vol medelijden hoe daar de arme Saidjah stond, want zij herkenden hem, en begrepen dat hij Adinda's huis zocht, en wisten dat er in het dorp Badur geen huis van Adinda meer was.

Want, toen het districtshoofd van Parangkujang de buffel van Adinda's vader had afgepakt...

Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is.

... toen was Adinda's moeder gestorven van verdriet. En haar jongste zusje stierf, omdat het geen moeder had die haar kon zogen. En Adinda's vader leefde in angst voor de straf die hij zou krijgen als hij zijn belasting niet betaalde.

Ik zei het toch, ik zei het toch, dat mijn verhaal eentonig is!

Adinda's vader was weggevlucht uit het dorp. Hij had Adinda en haar broers meegenomen. Hij wist hoe de vader van Saidjah in de buurt van Batavia was gestraft met stokslagen, omdat hij Badur had verlaten zonder paspoort. En daarom was Adinda's vader daar niet heengegaan, en ook niet naar Krawang, niet naar de Preanger, hij was naar Cilangkahan gegaan, het deel van Lebak dat aan de zee grenst. Daar had hij zich verscholen in de bossen, en gewacht op de komst van Pa Ento, Pa Lontah, Si Uniah, Pa Ansiu, Abdul Isma en nog enkele andere mannen die door het districtshoofd van Parangkujang waren beroofd van hun buffels, en die allen bang voor straf waren

als ze hun belasting niet betaalden. Daar hadden ze zich 's nachts meester gemaakt van een vissersboot en waren de zee opgegaan. Ze waren in westelijke richting gevaren, en hielden het land rechts van zich, tot aan de punt van Java. Van daar hadden zij een noordelijke koers gekozen, tot ze Tanah Itam voor zich zagen, dat Europese zeelieden Prinseneiland noemen. Zij waren dat eiland oostelijk omgezeild, en waren toen richting Keizersbaai gegaan.

Maar de verbijsterde Saidjah verstond niet wat de vrouwen van het dorp hem vertelden. Er klonk een gegons in zijn oren alsof men in zijn hoofd op een gong had geslagen. Hij voelde hoe het bloed met schokken door de aderen aan zijn slapen kolkte. Hij sprak geen woord, en met verdoofde blik staarde hij rond, zonder te zien wat er om hem heen gebeurde. Toen barstte hij uit in akelig gelach.

Een oude vrouw nam hem mee naar haar huisje en verpleegde de arme dwaas. Weldra lachte hij niet meer zo vreselijk, maar spreken deed hij ook niet. Alleen 's nachts werden hutgenoten opgeschrikt door zijn stem, als hij toonloos zong: 'Ik weet niet waar ik sterven zal.' Enkele dorpsbewoners van Badur legden geld bij elkaar, om de *buaya* (krokodillen) een offer te brengen voor de genezing van Saidjah, die volgens hen krankzinnig was.

Maar krankzinnig was hij niet.

Op een nacht, bij heldere maan, stond hij op van zijn bed, verliet zachtjes het huis en zocht naar de plek waar Adinda had gewoond. Die was niet gemakkelijk te vinden, omdat zoveel huizen waren ingestort. Maar hij herkende de plek aan de schaduwstrepen van de bomen, zoals een zeeman ankoerst op vuurtorens of uitstekende rotspunten.

Ja, daar moest het zijn, dáár had Adinda gewoond!

Struikelend over het halfvergane bamboe en over resten van het neergevallen dak baande hij zich een weg naar het

heiligdom dat hij zocht. En, ja, hij vond nog iets terug van de muur waarnaast Adinda's bed had gestaan, en zelfs stak in de muur nog de bamboe pin, waaraan ze haar kleding hing als ze ging slapen.

Maar haar bed was net zo kapot als het huis en bijna tot stof vergaan. Hij nam een handvol stof, drukte die tegen zijn lippen en ademde diep.

De volgende dag vroeg hij aan de oude vrouw die hem had verpleegd waar het rijstblok was dat op het erf van Adinda's huis had gestaan. De vrouw was blij dat ze hem hoorde praten, en liep het dorp rond om het blok te zoeken. Toen zij wist wie de nieuwe eigenaar was, volgde Saidjah haar zwijgend, en in het rijstblok telde hij tweeëndertig ingekerfde strepen. Toen gaf hij de vrouw zoveel geld als nodig was voor het kopen van een buffel, en verliet Badur. In Cilangkahan kocht hij een vissersboot. Na enkele dagen zeilen kwam hij bij de Keizersbaai, waar opstandelingen zich verzetten tegen het Nederlandse gezag. Hij sloot zich aan bij een bende, niet om te strijden, maar om Adinda te zoeken. Want hij had een zacht karakter, en neigde meer naar verdriet dan naar bitterheid.

Op een dag, nadat de opstandelingen een nederlaag hadden geleden, doolde hij rond in een dorp dat was veroverd door het Nederlandse leger, en dus in brand stond. Saidjah wist dat de daar verslagen bende grotendeels bestond uit vluchtelingen uit Lebak. Als een spook waarde hij rond in de huizen die nog niet helemaal waren verbrand. Hij vond het lijk van Adinda's vader met een dolksteek in zijn borst. Naast hem zag Saidjah de drie vermoorde broers van Adinda, jonge mannen, bijna kinderen nog, en iets verderop lag het lijk van Adinda, naakt, afschuwelijk mishandeld. Er stak een smal strookje blauw doek uit de gapende borstwond die een einde leek te hebben gemaakt aan een lange worsteling.

Toen zag Saidjah enkele soldaten, die met geladen geweer de laatste nog levende opstandelingen in het vuur van de brandende huizen dreven. Hij stormde af op de soldaten, probeerde hen nog tegen te houden, maar de brede zwaard-bajonetten raakten hem in de borst.

Korte tijd later klonk in Batavia groot gejubel over de nieuwe overwinning van het Nederlands-Indisch leger. De gouverneur-generaal schreef naar het moederland dat de rust in het zoveelste opstandige gebied was hersteld. En de koning van Nederland, geadviseerd door zijn staatsdienaren, beloonde zoveel heldenmoed opnieuw met vele ridderkruisen.

En waarschijnlijk stegen in de zondagskerk dankgebeden ten hemel uit de harten van de vromen, toen zij hoorden dat God de Heer weer had meegestreden onder de vlag van Nederland.

‘Maar God, met zoveel pijn begaan,
Nam de offers van die dag niet aan!’

Ik heb het slot van het verhaal over Saidjah korter gemaakt dan ik had kunnen doen als ik zin had gehad in het schrijven van iets akeligs. De lezer heeft vast opgemerkt hoe ik de tijd nam om het wachten onder de ketapan te beschrijven, en hoe ik terugschrok voor de treurige ontknoping, waar ik met weerzin ben langsgeraasd. En toch was ik dit niet van plan toen ik begon te vertellen over Saidjah. Want eerst dacht ik felle kleuren nodig te hebben om de lezer te raken met deze treurige toestand. Maar gaandeweg voelde ik dat het een belediging voor mijn publiek zou zijn als ik nog meer bloed gebruikte in mijn schilderij.

Toch had ik dit kunnen doen, want ik heb de stukken voor mij liggen, maar nee, liever doe ik een bekentenis.

Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niets over de liefde tussen Saidjah en Adinda. Ik weet niet of hij naar Batavia ging. Niet of hij werd vermoord door Nederlandse bajonetten. Ik weet niet of zijn vader bezweek onder de stokslagen die hij kreeg, omdat hij Badur had verlaten zonder paspoort. Ik weet niet of Adinda de manen telde door strepen in haar rijstblok te kerven.

Ik weet dat allemaal niet!

Maar ik weet wel iets anders. Ik weet en kan bewijzen dat er veel Adinda's en veel Saidjahs waren, en dat een verzonnen verhaal, met al z'n bijzonderheden, een waarheid kan vertellen die algemeen geldig is.

Ik zei al dat ik de namen kan opgeven van mensen die, zoals de ouders van Saidjah en Adinda, door onderdrukking zijn verdreven van hun land. Ik wilde in dit werk geen belastende verklaringen afleggen. Ik heb mezelf niet voor een rechtbank geplaatst die uitspraak zou moeten doen over de wijze waarop het Nederlandse gezag in Indië wordt uitgeoefend. Mijn getuigenissen zouden slechts bewijskracht hebben voor wie het geduld had die met aandacht te lezen. En zoiets valt niet te verwachten van een publiek dat voor z'n plezier een boek leest. Daarom heb ik, in plaats van dorre namen van personen en plaatsen, met de datum erbij, in plaats van een kopie van de lijst van diefstallen en afpersingen die voor me ligt, geprobeerd te schetsen wat kan omgaan in de harten van de arme mensen die men berooft van alles wat moet voorzien in hun levensonderhoud, of zelfs: ik heb hiernaar slechts geraden, omdat ik vreesde bedrog te plegen bij het schetsen van de tegenslag die ik zelf nooit heb ondervonden.

En wat de kern van het verhaal betreft? Dat ik met bewijzen moet komen voor alles wat ik schreef? Dat men tegen mij zegt: 'U hebt die Saidjah verzonnen, hij zong dat lied niet, er woonde geen Adinda in Badur!' Ik zeg u: ik

Ik doe hier geen uitspraak over de juistheid van het bange vermoeden van de weduwe Slotering, over de oorzaak die haar kinderen tot wezen heeft gemaakt. Het moet eerst nog worden bewezen dat er in Lebak een nauw verband bestond tussen plichtsbetrachting en gif. Toch kan iedereen begrijpen dat Max en Tine zorgelijke dagen doormaakten na het bezoek van de resident. Het is, denk ik, niet nodig de angst te beschrijven van een moeder die zich bij het voeden van haar kind steeds de vraag moet stellen of ze misschien haar lieveling vermoordt. Hij was tenslotte een 'afgebeden kind', de kleine Max: zeven jaar was hij weggebleven in dit huwelijk, alsof de deugniet wist dat het geen voordeel was om ter wereld te komen als zoon van zulke ouders!

Negenentwintig lange dagen moest Havelaar wachten voordat de gouverneur-generaal hem meedeelde ..., nee wacht, zo ver zijn we nog niet.

Kort na de vergeefse pogingen Havelaar te bewegen tot intrekking van zijn brieven, of tot het verraden van de arme lieden die op zijn grootmoedigheid hadden vertrouwd, kwam Verbrugge bij hem binnen. De brave man was doodsbleek en sprak moeizaam.

'Ik ben bij de regent geweest', zei hij. 'Dat had ik niet mogen doen, maar verraad het niet.'

'Wat? Wat moet ik niet verraden?'

'Geeft u mij uw erewoord dat u geen gebruik maakt van wat ik u nu ga vertellen?'

'Weer halfheid', zei Havelaar. 'Maar goed, ik geef je mijn erewoord!'

En toen vertelde Verbrugge wat de lezer al weet: dat de resident aan de Adipati had gevraagd of hij iets belastends wist in te brengen tegen de assistent-resident, en hem ook geheel onverwachts geld had aangeboden en gegeven. Verbrugge had het gehoord van de regent zelf, die hem had gevraagd waarom de resident dit zou hebben gedaan.

Havelaar was verontwaardigd, maar hij had zijn erewoord gegeven.

De volgende dag kwam Verbrugge terug. Hij zei dat Duclari hem ervan had overtuigd dat hij Havelaar tegenover zulke tegenstanders niet alleen in de strijd kon laten staan. Verbrugge kwam hem daarom ontheffen van zijn gegeven erewoord.

‘Goed’, riep Havelaar, ‘schrijf het op!’

Verbrugge schreef het op. Ook die verklaring ligt voor mij. De lezer zal inmiddels wel begrijpen waarom ik zo gemakkelijk afstand deed van alle aanspraken op juridische echtheid van de geschiedenis van Saidjah.

Het is opvallend te zien hoe de bevreesde Verbrugge – ook vóór de aansporing van Duclari – op Havelaars woord durfde te bouwen in een zaak die zo aanzette tot woordbreuk!

En nog iets. Er zijn vele jaren verlopen sinds de gebeurtenissen waarover ik hier vertel. Havelaar heeft in die tijd veel geleden en hij heeft zijn gezin zien lijden. De artikelen die voor mij liggen, getuigen hiervan. En het schijnt dat hij zijn kans heeft afgewacht, zoals blijkt uit de volgende aantekening in zijn handschrift: ‘Ik heb in de krant gelezen dat de heer Slijmering is benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij schijnt nu resident van Jokjakarta te zijn. Ik zou nu dus op de Lebakse kwestie kunnen terugkomen zonder gevaar voor Verbrugge.’

TWINTIGSTE HOOFDSTUK

De gouverneur-generaal beslist dat Havelaar moet vertrekken uit Lebak. Havelaar neemt ontslag uit overheidsdienst. Hij gaat naar Batavia en hoopt aan de gouverneur-generaal te kunnen uitleggen dat hij correct heeft gehandeld. Haalt Havelaar alsnog z'n gelijk?

Het was avond. Tine zat te lezen in de binnengalerij en Havelaar tekende een borduurpatroon. Kleine Max toverde een legpuzzel in elkaar en werd kwaad omdat hij 'het rode lijf van die mevrouw' niet kon vinden.

'Is het zo goed, Tine?', vroeg Havelaar. 'Kijk, ik heb die palm wat groter gemaakt.'

'Ja, Max. Maar de gaten voor de veters staan te dicht bij elkaar.'

'Max, laat me je broek eens zien, hoe zit dat bij jou? Ach, heb je die aan? Ik weet nog waar je die hebt geborduurd, Tine!'

'Ik niet. Waar dan?'

'Het was in Den Haag, toen Max ziek was. We waren zo geschrokken, omdat de dokter zei dat hij een misvormd hoofd had. Juist in die dagen was je met dat broekje bezig.'

Tine stond op, en kuste de kleine.

'Ik heb haar buik, ik heb haar buik!', riep het kind vrolijk, en de rode mevrouw was compleet.

'Wie hoort daar een klok slaan?', vroeg de moeder. 'Ik', zei kleine Max. 'En wat betekent dat?'

‘Bedtijd! Maar ik heb nog niet gegeten.’

‘Eerst krijg je je eten, natuurlijk.’ Ze stond op en gaf hem een eenvoudig maal, dat ze uit een goedgesloten kast in haar slaapkamer leek te hebben gehaald, want het knippen van vele sloten was te horen geweest.

‘Wat geef je ’m daar?’, vroeg Havelaar. ‘O, wees gerust, Max. Het is beschuit uit blik. En ook de suiker is altijd achter slot en grendel geweest.’

‘Weet je wel’, vervolgde Havelaar, ‘dat wij de rekening van die dokter in Den Haag nog niet hebben betaald?’

‘O, dat is pijnlijk! Maar we leven hier zo zuinig, we zullen snel onze schulden kunnen aflossen. Bovendien zul je wel spoedig resident zijn, en dan zijn al onze problemen voorbij.’

‘Dat is nu juist wat me zo verdrietig maakt’, zei Havelaar. ‘Ik wil nu niet weggaan uit Lebak. Ik zal het je uitleggen. Denk je niet dat we na zijn ziekte nog veel meer van onze Max zijn gaan houden? Zo zal ik ook van dat arme Lebak houden na de genezing van de kanker waaraan het al zoveel jaren lijdt. De gedachte aan promotie maakt me aan het schrikken: ik kan hier niet worden gemist, Tine! En toch, aan de andere kant, als ik er weer aan denk dat we schulden hebben...’

‘Alles komt goed, Max! Als je hier nu weg moet, kun je later altijd nog Lebak helpen wanneer je gouverneur-generaal bent.’

Havelaar zette woeste strepen op zijn borduurpatroon. Tine begreep dat ze iets verkeerd had gezegd. ‘Lieve Max’, begon ze vriendelijk.

‘Wil jij die stumpers soms zo lang honger laten lijden? Kun jij leven van zand?’

‘Ach, lieve Max...!’

Hij sprong op en tekende niets meer die avond. Een tijdlang liep hij op en neer in de binnengalerij. Daarna

sprak hij op een toon die ruw en hard zou hebben geklonken voor een vreemde, maar die Tine heel anders opvatte.

‘Die vervloekte traagheid, die schandelijke traagheid! Ik zit hier nu al een maand te wachten op gerechtigheid en intussen wordt er vreselijk geleden door dat arme volk. De regent schijnt erop te rekenen dat niemand hem durft aan te pakken! Kijk...’

Hij liep naar zijn werkkamer en met een brief in z’n hand kwam hij terug, een brief die voor me ligt, lezer!

‘Kijk, in deze brief durft hij me voorstellen te doen over de aard van het werk dat hij de mensen wil laten doen die hij onwettig oproept. Is dat niet de onbeschaamdheid ten top? En weet je om wie het gaat? Om vrouwen met kleine kinderen, met zuigelingen, zwangere vrouwen die van Parangkujang naar hier zijn gedreven om voor hem te werken! De mannen zijn allemaal al weggevlucht! De vrouwen en kinderen hebben niets te eten. Ze slapen langs de weg en eten zand! Kun jij zand eten? Moeten ze dan soms zand eten totdat ik gouverneur-generaal ben?’

Tine wist heel goed op wie Max eigenlijk boos was. ‘En’, vervolgde Havelaar, ‘dat gebeurt allemaal onder mijn verantwoordelijkheid! Als er nu van die arme wezens rondwalen daarbuiten, als zij het licht zien van onze lampen, dan zullen zij zeggen: daar woont de ellendeling die ons zou beschermen! Daar zit hij, rustig bij vrouw en kind en hij tekent borduurpatroontjes, en wij liggen hier als beesten langs de weg te verhongeren met onze kinderen! Ja, ik hoor het wel, ik hoor het wel, die wanhoopskreten! Hier, Max, hier!’ En wild kuste hij zijn kind, dat ervan schrok.

‘Mijn lieve kind, als mensen ooit tegen je zeggen dat ik een ellendeling ben die de moed niet had het recht te handhaven, dat er zoveel moeders zijn gestorven door mijn schuld, o, Max, vertel hun dan wat ik heb geleden!’ En hij

barstte in tranen uit, die Tine wegstuste. Daarna bracht zij de kleine Max naar zijn bedje, een stromat.

Toen ze terugkwam, vond ze Havelaar in gesprek met Verbrugge en Duclari, die zojuist waren binnengekomen. Het gesprek ging over de verwachte beslissing van de regering.

‘Ik begrijp heel goed dat de resident in een moeilijke positie verkeert’, zei Duclari. ‘Hij kan de regering niet adviseren uw voorstellen over te nemen, want dan zou er te veel aan het licht komen. Ik ben heel goed bekend in dit gebied, beter nog dan u, mijnheer Havelaar! Als onderofficier was ik hier al, en dan krijg je dingen te horen die de inlander niet zomaar aan ambtenaren durft te vertellen. Wanneer een onderzoek de misstanden blootlegt, zal de gouverneur-generaal onmiddellijk de resident ter verantwoording roepen, en hem vragen hoe het mogelijk is dat hij in twee jaar tijd niet heeft ontdekt wat u onmiddellijk is opgevallen. De resident zal dus proberen zo’n onderzoek tegen te houden.’

‘Daarmee heb ik rekening gehouden’, antwoordde Havelaar. ‘De resident probeerde de Adipati tegen mij op te stoken. Hij wilde de zaak omdraaien door mij te beschuldigen van..., ik heb geen idee waarvan. Ik heb me hiertegen ingedekt door afschriften van mijn brieven rechtstreeks naar de regering te sturen. In een van die brieven doe ik het verzoek mij ter verantwoording te roepen wanneer ooit een aanklacht tegen mij wordt ingediend. Als de resident mij aanklaagt, kan daarop redelijkerwijs geen beslissing volgen zonder mij eerst te horen. Dit recht heeft zelfs een misdadiger, en aangezien ik niets heb misdaan...’

‘Daar komt de koerier!’, riep Verbrugge. Een postbode, die de volgende brief bracht van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, aan de *voormalige* assistent-resident van Lebak, Havelaar.

'Kabinet. N° 54.

Batavia, 23 maart 1856.

De wijze waarop u te werk bent gegaan bij uw veronderstelling van kwade praktijken van de hoofden in de afdeling Lebak, en uw houding hierbij tegenover uw chef, de resident van Bantam, hebben mijn grote ontevredenheid gewekt.

Ook worden in uw optreden redelijk overleg, beleid en voorzichtigheid gemist, die zeer zijn vereist voor een ambtenaar die is belast met de uitoefening van het gezag in de binnenlanden, en die ondergeschikt is aan zijn directe superieur.

Binnen enkele dagen na de aanvaarding van uw ambt bent u, zonder raadpleging vooraf van de resident als hoofd van het bestuur in Lebak, begonnen met belastend onderzoek. Hierbij heeft u gemeend een vernietigend oordeel te moeten vellen over de regent van Lebak, een zestigjarige maar nog zeer ijverige landsdienaar, telg uit een voornaam geslacht. Bovendien heeft u, toen de resident niet bereid bleek uw voorstellen voor de wijze van nader onderzoek te volgen, geweigerd te melden welke vermeend kwalijke praktijken u zou hebben ontdekt in het bestuur van Lebak. Dit verdient scherpe afkeuring. Het wekt de indruk dat u ongeschikt bent voor het bekleden van een betrekking in het Binnenlands Bestuur.

Ik neem de verplichting op mij u te ontheffen uit uw functie als assistent-resident van Lebak.

In verband met gunstige rapporten die eerder over u zijn uitgebracht, zie ik in de huidige kwestie echter geen reden u niet in aanmerking te laten komen voor herplaatsing in het Binnenlands Bestuur. Ik heb u daarom voorlopig benoemd tot waarnemend assistent-resident van Ngawi. Van uw verdere functioneren in die betrekking zal het afhangen of u uiteindelijk in het Binnenlands Bestuur gehandhaafd kunt blijven.'

En daaronder stond de naam van de man op wiens 'ijver, bekwaamheid en goede trouw' de Koning zei te kunnen rekenen toen hij diens benoeming tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië ondertekende.

'We moeten hier weg, lieve Tine', zei Havelaar met vlakke stem, en hij gaf de brief aan Verbrugge, die het stuk samen met Duclari las. Verbrugge kreeg tranen in zijn ogen, maar hij bleef zwijgen. Duclari, een beschaafd man, barstte uit in een wilde vloek: 'G....., ik heb hier in het bestuur ratten en dieven gezien die eervol zijn vertrokken, en nu schrijft men u zo'n brief!'

'Het stelt niets voor', zei Havelaar, 'de gouverneur-generaal is een eerlijk man. Hij moet vals zijn voorgelicht, hoewel hij dat bedrog had kunnen voorkomen als hij eerst mij had gehoord. Hij is verstrikt geraakt in het web van de ambtenarij. Dat kennen we maar al te goed! Maar ik zal naar hem toe gaan en hem uitleggen hoe de zaken echt in elkaar steken. Hij zal het recht laten zegevieren, ik weet het zeker!'

'Maar ze sturen u naar Ngawi.'

'Juist, en ik begrijp waarom. Ik ken Ngawi. Twee jaar lang heb ik daar in de buurt gewerkt. Ik zou in Ngawi hetzelfde moeten doen wat ik hier heb gedaan. Dat zou dus geen verschil maken. Bovendien weiger ik een proeftijd te accepteren, alsof ik mijn werk hier slecht zou heb-

ben gedaan. Inmiddels ben ik er wel achter dat ik helemaal geen ambtenaar moet zijn als ik een einde wil maken aan al dit geknoei. Tussen de regering en mij staan te veel mensen die belang hebben bij het ontkennen van de ellende onder de bevolking. En er is nog een reden waarom ik niet naar Ngawi ga. Er is daar helemaal geen vacature. Die plek is voor mij vrijgemaakt. Kijk!

Hij toonde een bericht in de *Javasche Courant*, die met dezelfde post was aangekomen. Er stond dat de regering, tegelijk met Havelaars overplaatsing, het besluit had genomen de assistent-resident van de provincie Ngawi te verplaatsen naar een andere afdeling die vacant was.

‘Begrijpen jullie waarom ze me juist naar Ngawi sturen, en niet naar die vacante afdeling? Omdat de resident van Madioen, waaronder Ngawi valt, de zwager is van de vorige resident van Bantam. En ik heb gezegd dat de Adipati van Lebak in het verleden zulke slechte voorbeelden heeft gehad.’

‘Ah’, riepen Verbrugge en Duclari tegelijk. Ze doorzagen nu waarom Havelaar juist naar Ngawi werd overgeplaatst: hij kreeg er een proeftijd om te laten zien of hij zijn leven onder vergelijkbare omstandigheden zou kunnen beteren.

‘En bovendien’, zei Havelaar, ‘zal de huidige gouverneur-generaal binnenkort aftreden. Ik ken zijn opvolger en weet dat er van hem niets te verwachten valt. Om nog iets voor dit arme volk te kunnen doen, moet ik de zittende gouverneur-generaal dus spreken voordat hij vertrekt. Als ik nu naar Ngawi afreis, zou dit onmogelijk kunnen. Zeg Tine, luister eens.’

‘Lieve Max, ik ben blij dat je de moed erin houdt. Ik doe dat ook, als ik maar bij jou ben!’

Hij stond op, en schreef het volgende verzoek, naar mijn mening een toonbeeld van welsprekendheid.

'Rangkasbitung, 29 maart 1856.

Aan de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.

Ik had de eer uw besluit van 23 dezer, N° 54, te ontvangen. Ik zie mij genoodzaakt, in antwoord op dit stuk, Uwe Excellentie te vragen mij eervol ontslag uit 's lands dienst te verlenen.

Max Havelaar.'

Terwijl de beslissing over het afwijzen van Havelaars aanklacht een maand had geduurd, kwam het gevraagde ontslag binnen enkele dagen in Lebak aan.

'Goddank', riep Tine, 'dat je eindelijk jezelf kunt zijn!'

Havelaar ontving geen opdracht het bestuur van Lebak over te dragen aan Verbrugge. Hij dacht dus de komst van zijn opvolger te moeten afwachten. Dit duurde lang, omdat deze uit een andere hoek van Java moest komen. Na bijna drie weken wachten schreef de voormalige assistent-resident van Lebak, die overigens nog altijd als zodanig was opgetreden, de volgende brief aan de controleur Verbrugge:

N° 153.

Rangkasbitung, 15 april 1856.

Aan de controleur van Lebak.

Het is u bekend dat ik bij regeringsbesluit van de 4de dezer, N° 4, op mijn verzoek eervol ben ontslagen uit de overheidsdienst.

Misschien zou het correct zijn geweest mijn functie van assistent-resident direct na ontvangst van dit besluit

neer te leggen, aangezien het abnormaal is deze functie te vervullen zonder ambtenaar te zijn.

Ik kreeg echter geen opdracht mijn positie over te dragen. Uit plichtsbesef wachtte ik de komst van mijn opvolger af, in de verwachting dat deze spoedig zou arriveren. Nu hoorde ik van u dat mijn vervanger nog wel enige tijd op zich zal laten wachten. U zei dit bericht in Serang te hebben gehoord. Ook sprak u over de verbazing van de resident dat ik, in de bijzondere positie waarin ik verkeer, nog niet heb gevraagd het bestuur aan u te mogen overdragen.

Niets is mij aangenamer dan dit bericht. U weet dat ik niet anders zou kunnen werken dan ik hier deed. Voor deze wijze van taakuitoefening ben ik gestraft met berisping, met oneervolle overplaatsing, met de last verraad te plegen aan de arme lieden die vertrouwden op mijn loyaliteit, en aldus met de keuze tussen immoreel handelen en een brodeloos bestaan! Na dit alles viel het mij zwaar zelfs de eenvoudigste zaak te beoordelen, ingeklemd als ik mij voelde tussen enerzijds mijn geweten en anderzijds de principes van de regering waaraan ik trouw verschuldigd ben zolang ik niet ben ontheven van mijn ambt.

Deze spanning voelde ik vooral bij het antwoord dat ik moest geven aan klagers.

Ik had immers beloofd niemand te zullen uitleveren aan de wraak van zijn hoofden! Eenmaal had ik zelfs, onvoorzichtig genoeg, mijn erewoord gegeven voor de rechtvaardigheid van de regering. De arme bevolking kon niet weten dat die belofte en die garantie bruut terzijde werden geschoven en dat ik machteloos en alleen stond in mijn streven naar rechtvaardigheid en menselijkheid. En de bevolking ging door met klagen! Het was pijnlijk, na ontvangst van het kabinetsbesluit van

23 maart, een machteloze beschermer te zijn. Het was hartverscheurend de klachten aan te horen over mishandeling, uitzuiging, armoede, honger, terwijl ik nu zelf met vrouw en kind honger en armoede tegemoetga. En ook de regering mocht ik niet verraden. Ik kon tegen die arme lieden niet zeggen: "gaat heen en lijdt, want het bestuur wil dat u wordt afgeperst!" Ik mocht niet toegeven aan mijn onmacht, omdat ik mezelf dan op één lijn stelde met de schande en de gewetenloosheid van de raadgevers van de gouverneur-generaal. Ziehier wat ik antwoordde:

"Op dit moment kan ik u niet helpen. Maar ik zal naar Batavia gaan, ik zal met de gouverneur-generaal spreken over uw ellende. Hij is rechtvaardig, en hij zal u bijstaan. Ga voorlopig rustig naar huis, verzet u niet, verhuis niet, wacht geduldig af: ik denk, ik hoop dat het recht zijn loop zal krijgen!"

Ik schaamde me dat ik de toegezegde hulp niet kon bieden. Maar op deze manier probeerde ik mijn persoonlijke opvattingen in evenwicht te brengen met mijn verplichtingen aan het bestuur dat mij nog deze maand betaalt. Ik zou op deze manier tot de komst van mijn opvolger zijn doorgegaan, als niet een bijzonder voorval mij vandaag ertoe bracht aan deze dubbelzinnige houding een einde te maken. Zeven personen hadden geklaagd. Ik gaf hun bovenstaand antwoord en zij keerden naar hun woonplaats terug. Onderweg ontmoetten zij hun dorpshef. Hij heeft hen gestraft met huisarrest, waarbij zij hun kleding moesten inleveren. Eén van hen is ontsnapt, meldde zich weer bij mij en zei niet naar zijn dorp te durven terugkeren. Wat ik die man nu moet antwoorden, weet ik niet! Ik kan hem niet beschermen, ik mag hem niet bekennen dat ik machteloos sta, ik wil het aangeklaagde dorpshef niet vervolgen, omdat ik

niet de schijn wil wekken dat ik deze zaak aanwakker uit persoonlijke wraak. Ik weet niet meer wat ik moet doen...

Onder nadere goedkeuring van de resident van Bantam draag ik met ingang van morgenochtend het bestuur van de afdeling Lebak aan u over.

De assistent-resident van Lebak,
Max Havelaar.'

Daarna vertrok Havelaar met vrouw en kind uit Rangkasbitung. Hij weigerde alle begeleiding. Duclari en Verbrugge waren diep ontroerd bij het afscheid. Ook Havelaar was aangedaan, vooral toen hij onderweg bij de eerste wisselpost voor de paarden een grote menigte aantrof, die was weggeslopen uit Rangkasbitung om hem daar voor het laatst te groeten.

In Serang logeerde de familie bij de heer Slijmering, die haar met de gewone Indische gastvrijheid ontving. 's Avonds kwam er veel bezoek bij de resident. Men zei nadrukkelijk te zijn gekomen om Havelaar te groeten. Max ontving van menigeen een stevige handdruk.

Maar hij moest naar Batavia om de gouverneur-generaal te spreken. Daar aangekomen probeerde hij een afspraak met hem te maken. Die werd hem geweigerd, omdat zijne Excellentie een zweer aan zijn voet had. Havelaar wachtte tot die zweer was genezen. Toen deed hij opnieuw een verzoek voor een gesprek. Zijne Excellentie 'had het zo druk dat hij zelfs aan de directeur-generaal van Financiën een audiëntie had moeten weigeren', en dus kon hij ook Havelaar niet ontvangen.

Havelaar wachtte totdat zijne Excellentie zich door al

die drukte zou hebben heengeworsteld. Intussen voelde hij zich jaloers op de medewerkers van zijne Excellentie. Zelf werkte hij graag snel en veel. Onder zijn hand zou alle 'drukte' snel zijn weggesmolten, maar daarvan kon natuurlijk geen sprake zijn. Havelaars werk was zwaarder dan werk: hij wachtte!

Hij wachtte. En weer verzocht hij de gouverneur-generaal te spreken te krijgen. Het antwoord luidde 'dat zijne Excellentie hem niet kon ontvangen, aangezien hij was verhinderd door de drukte van zijn aanstaande vertrek'.

Max zei dat hij maar een half uur nodig had, zodra er misschien een moment was te vinden tussen twee 'drukten' in. Uiteindelijk hoorde hij dat zijne Excellentie de volgende dag zou vertrekken! Dit was voor hem een zware tegenslag. Nog altijd hield hij zich krampachtig vast aan de gedachte dat de aftredende gouverneur-generaal een eerlijk man was, en dat hij was misleid door zijn medewerkers. Een kwartier was voldoende geweest om de rechtvaardigheid van zijn zaak te bewijzen, en dit kwartier scheen men hem niet te gunnen.

Ik vind onder Havelaars papieren het afschrift van een brief die hij aan de aftredende gouverneur-generaal heeft geschreven op de laatste avond voor diens vertrek naar Nederland. De inhoud luidt aldus:

'Batavia, 23 mei 1856.

Excellentie! Mijn verzoek, per brief van 28 februari gedaan, over de Lebakse zaken te worden gehoord, is zonder gevolg gebleven. Evenmin heeft Uwe Excellentie voldaan aan mijn herhaalde verzoeken om een audiëntie. Uwe Excellentie heeft dus een ambtenaar die gunstig bij de regering bekendstond — dit zijn uw eigen woorden! —, iemand die zeventien jaren ons land in deze

gewesten heeft gediend, iemand die niet alleen niets misdeed, maar die zelfs met ongekende zelfopoffering het goede beoogde en alles overhad voor eer en plicht, zo iemand heeft Uwe Excellentie lager geacht dan een misdadiger. Want die wordt tenminste nog gehoord.

Dat men Uwe Excellentie over mij heeft misleid, begrijp ik. Maar dat Uwe Excellentie niet de gelegenheid heeft aangegrepen die misleiding te omzeilen, begrijp ik niet.

Morgen vertrekt Uwe Excellentie van hier, en ik mag u niet laten vertrekken zonder nog eenmaal te hebben toegelicht dat ik mijn **PLICHT** heb gedaan, **NIETS ANDERS DAN MIJN Plicht**, met beleid, met kalmte, met menslievendheid, met zachtheid en met moed. De gronden waarop mijn optreden is afgekeurd, in Uwer Excellentie's brief van 23 maart, zijn geheel en al verzonnen en leugenachtig.

Ik kan dit bewijzen, en ik had dit al gedaan als Uwe Excellentie mij één half uur had willen ontvangen. Als Uwe Excellentie één half uur de tijd had kunnen vinden om recht te doen! Dit is niet gebeurd! Een voornaam gezin is daardoor tot de bedelstaf gebracht. Hierover klaag ik niet. Maar Uwe Excellentie heeft goedgekeurd: **HET STELSEL VAN MISBRUIK VAN GEZAG, VAN ROOF EN MOORD, WAARONDER DE ARME JAVAAN GEBUKT GAAT**. Dáárover klaag ik.

Dát is ten hemel schreiend.

Er kleeft bloed aan uw aldus vergaarde Indische vermogen, Excellentie!

Nog eenmaal vraag ik u mij een ogenblik aan te horen, hetzij deze nacht, hetzij morgen vroeg! En opnieuw vraag ik dit niet voor mijzelf, maar voor de zaak waarvoor ik sta, de zaak van rechtvaardigheid en menselijkheid, die tevens de zaak is van correcte politiek.

Als Uwe Excellentie met een gerust geweten kan vertrekken zonder mij te hebben gehoord, dan zal mijn geweten daarmee vrede hebben in de overtuiging dat ik al het mogelijke heb gedaan om de treurige, bloedige gebeurtenissen te voorkomen die spoedig het gevolg zullen zijn van de welbewuste onwetendheid waarin de regering wordt gelaten over alles wat omgaat onder de bevolking.

Max Havelaar.'

Havelaar wachtte die avond. Hij wachtte de hele nacht. Hij had gehoopt dat de kwade toon van zijn brief misschien effect zou hebben, waar hij door zachtheid en geduld had gefaald. Zijn hoop was ijdel! De gouverneur-generaal vertrok zonder Havelaar te hebben gehoord. En weer ging een Excellentie van zijn rust genieten in het moederland!

Havelaar doolde arm en verlaten rond. Hij zocht...

Genoeg, mijn goede Stern! Ik, Multatuli, neem de pen over. Jij bent niet geroepen Havelaars levensgeschiedenis te schrijven. Ik heb jou in het leven geroepen. Ik liet je uit Hamburg komen. Ik leerde je redelijk goed Hollands te schrijven, in zeer korte tijd. Ik liet je Louise Rosemeijer kussen, die in suiker doet... Het is genoeg, Stern, je kunt gaan!

Die Sjaalman en zijn vrouw...

Halt, ellendig product van vuile geldzucht en godslasterlijke schijnheiligheid! Ik heb jou geschapen. Je bent onder mijn pen tot een monster uitgegroeid. Ik walg van mijn eigen maaksel: stik in koffie en verdwijn!

Ja, ik, Multatuli 'die veel gedragen heb', neem de pen op. Ik vraag geen excuus voor de vorm van mijn boek. Die vorm vond ik geschikt om mijn doel te bereiken.

Dit doel is tweeledig.

Ik wilde in de eerste plaats iets geven dat als heilige *pusaka* (erfstuk) kan worden bewaard door kleine Max en zijn zusje, als hun ouders van ellende zijn gestorven. Ik wilde aan de kinderen een getuigenschrift van mijn hand meegeven.

En in de tweede plaats: ik wil gelezen worden. Ja, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door staatslieden, die verplicht zijn te letten op de tekenen van de tijd; door letterkundigen, die toch eens het boek moeten inzien waarover ze zo vaak kwaad hebben horen spreken; door handelaren die belang hebben bij de koffieveilingen; door gouverneurs-generaal in ruste; door ministers die druk bezet zijn; door de lakeien van die Excellenties; door predikanten, die gewoontegetrouw zullen zeggen dat ik de Almachtige God heb beledigd, terwijl ik slechts opsta tegen het godje dat zij zelf schiepen naar hun evenbeeld; door de duizenden en tienduizenden exemplaren uit het droogstoppelras, die – terwijl zij doorgaan hun eigen zaken op de bekende wijze te behartigen – om het hardst zullen schreeuwen dat mijn geschrijf zo mooi is; door de leden van het parlement, die moeten weten wat omgaat in het grote Rijk overzee, dat behoort tot het Rijk van Nederland.

Ja, ik *zal* gelezen worden!

Als dit doel wordt bereikt, zal ik tevreden zijn. Want het was me niet te doen om *mooi* te schrijven. Ik wilde zo schrijven dat het werd gehoord. En, zoals iemand die ‘houd de dief!’ roept zich weinig aantrekt van de stijl van zijn geïmproviseerde toespraak, zo laat het mij ook volstrekt koud hoe men de manier zal beoordelen waarop ik *mijn* ‘houd de dief’ heb uitgeschreeuwd.

‘Het boek is bont... Het tempo wisselt te sterk... Effectbejag... De stijl is slecht... De schrijver is onervaren... Geen talent... Geen structuur...’